

ΑΠΟ ΤΑ GRECS DU ROI ΣΤΑ HOMER GREEK.
 ΔΥΟ ΑΙΩΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ
 ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟΝ GARAMONT

Tο βιβλίο του Victor Scholderer *Greek Printing Types*, η κλασσική διεξοδική μελέτη του θέματος αυτού, καταγράφει τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία σε δεκάδες, από το 1465 ως το 1927. Τις καταγραφές αυτές μπορούμε να τις χωρίσουμε χρονολογικά σε τρεις ομάδες: Στα 86 χρόνια της πρώτης, ο Scholderer καταγράφει κατά μέσο όρο ένα βιβλίο για κάθε 2,8 χρόνια και στα 144 χρόνια της τελευταίας, ένα βιβλίο κάθε 6,8. Άλλα, στα 223 χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ πρώτης και τελευταίας, καταγράφει ένα βιβλίο κάθε 28 χρόνια, δηλαδή το ένα δέκατο της συχνότητας της πρώτης περιόδου. Κατά συνέπεια, για τα μισά περίπου από τα τουλάχιστον 450 χρόνια που καλύπτει η μελέτη του, καταγράφονται οκτώ βιβλία, από τα οποία τα επτά τυπώθηκαν στην Αγγλία.¹ Για τα 120 χρόνια, από το 1620 ως το 1740, καταγράφεται μόνον το δείγμα τυπογραφικών στοιχείων του 1695, των εκδόσεων Oxford University Press. Ως επισκόπηση των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων είναι σαφές ότι το έργο του Scholderer παρουσιάζει αδυναμίες για την περίοδο από το 1550 ως το 1750.

1. Εικονογραφούνται έξι βιβλία για την περίοδο από το 1551 έως το 1750, όπου φαίνονται τα παρακάτω μεγέθη τυπογραφικών στοιχείων: Εικόνα 31 (Granjon Paragon), 33 (Haultin Brevier), 34 (Haultin Gros Romain), 35 (Haultin Cicero), 36 (Granjon Paragon & Haultin Gros Romain), 44 (Granjon St. Augustin). Ο Scholderer παρουσιάζει την πρόσφατη χρήση της τεχνοτροπίας του Garamont με ένα παράδειγμα του 1820 (εικ. 45), όπου φαίνεται η αντιγραφή του μεγέθους St. Augustin του Granjon από τον Alexander Wilson, όπως παρουσιάστηκε στο δειγματολόγιό του του 1783.

Ασφαλώς, οι ελλείψεις του συγγραφέα δεν θα έπρεπε να μειώσουν τον άθλο του. Ήταν ο πρώτος — και μέχρι αυτή την στιγμή ο μόνος — που παρουσίασε μια καλή επισκόπηση του σχεδιασμού ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων, πράγμα που επέτυχε με πολύ λιγότερα εφόδια από αυτά, τα οποία διαθέτουμε σήμερα. Είναι ακόμη βέβαιο ότι γνώριζε την δυσαναλογία που περιείχε η επιλογή των καταγραφών του και θέλησε να την αιτιολογήσει με τις παρακάτω παρατηρήσεις. Σχετικά με τα ελληνικά στοιχεία, μετά τα Greçs du Roi του Garamont, έγραψε:

Η εξέλιξη της ελληνικής τυπογραφίας αναχαιτίστηκε λίγο-πολύ για διακόσια ολόκληρα χρόνια... Η κατάργηση της χρήσης εκείνων των συμπλεγμάτων που είχαν ελάχιστη ζήτηση, και οι ελαφρές τροποποιήσεις που επικράτησαν με τον καιρό, ιδιαίτερα των Ολλανδών στοιχειοχυτών, δεν αλλοιώνουν το θεμελιώδες γεγονός ότι ένα ελληνικό βιβλίο, τυπωμένο το 1750, παρουσίαζε γενικά την ίδια εμφάνιση με ένα ελληνικό βιβλίο, τυπωμένο το 1550.²

Ο ισχυρισμός αυτός ευσταθεί, αν και η απουσία των συμπλεγμάτων πρέπει, ασφαλώς, να θεωρηθεί μεγάλη αλλαγή στην εμ-

2. Victor Scholderer, *Greek Printing Types 1465–1927*, London 1927, σελ. 11. Από τις εκδόσεις Μαστορίδη στην Θεσσαλονίκη κυκλοφόρησε ανατύπωση του βιβλίου με σημείωμα του Martin Davies για τον Victor Scholderer, και του John Bowman για την γραμματοσειρά New Hellenic, καθώς και μια ελληνική έκδοση. Και οι δύο εκδόσεις έγιναν το 1995.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΟΛΛΑΝΔΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	mm/20 ΣΤΟΙΧΟΥΣ	ΑΓΓΛΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΕΣ ΣΤΙΓΜΕΣ
GROS PARANGON	(GROOT) PARANGON	150	22
PETIT PARANGON	(KLEIN) PARANGON	132	19
GROS ROMAIN	TEXT	118	17
ST. AUGUSTIN	AUGUSTIJN	95	14
CICERO	MEDIAAN	82	12
PHILOSOPHIE	DESCENDIAAN	75	11
PETIT ROMAIN	GARMOND	70	10
PETIT TEXTE	BREVIER	54	8
MIGNONNE	KOLONEL	48	7
NONPAREIL	NONPAREL	43	6
	PAREL/NONPAREL	38	5 $\frac{1}{2}$
SEDANOIS	ROBIJN	35	5
	DIAMANT	31	4 $\frac{1}{2}$

Εικ. 1. Σχετικά μεγέθη των γαλλικών και ολλανδικών τυπογραφικών στοιχείων.

φάνιση των ελληνικών βιβλίων. Ωστόσο, είναι φυσικό ότι ένας Αγγλος αρχετυπόλογος, ο οποίος σχεδίαζε και προωθούσε μια νέα ελληνική γραμματοσειρά το 1927, έδινε έμφαση στην πρώιμη και την ύστερη περίοδο της τυπογραφίας εις βάρος της μέσης. Ο Scholderer θεωρούσε την εξέλιξη αυτών των διακοσίων χρόνων ένα αποχές λάθος, τις επιδράσεις του οποίου προσπαθούσε να απαλείψει. Ωστόσο, μπορεί κανείς να εκτιμήσει την ομορφιά και την ιστορική σημασία των συμπλεγματικών ελληνικών χαρακτήρων, χωρίς να χρειάζεται να συνηγορήσει για την επιστροφή σε πεντακόσια ή περισσότερα συμπλέγματα. Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο θα επιθυμούσα να κάνω μια καταγραφή, στον βαθμό που μπορώ, των σχεδίων και της κατανομής των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων της εποχής που άφησε αδιερεύνητη ο Scholderer.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ GARAMONT ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΓΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ

Ακόμη και ο Scholderer υποχρεώθηκε να θαυμάσει το αξιοσημείωτο κατόρθωμα που αντιπροσωπεύουν τα όμορφα Greco du Roi, που χάραξε ο Claude Garamont και, χωρίς άλλο, δεν υπερέβαλε, εκτιμώντας την απήχησή τους. Ο Garamont άρχισε την κοπή τους, εκτελώντας μια παραγγελία του 1540, και οι χαρακτήρες μεγέθους Gros Romain (δεκαεπτά στιγμών) χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά το 1544, το μέγεθος Cicero (δώδεκα στιγμών) το 1546 και το μέγεθος Gros Parangon (22 στιγμών) το 1550.³ Τα

3. John Richardson Jr., "Correlated type sizes and names for the fifteenth through twentieth century," *Studies in Bibliography*, τόμ. 43 (1990), σελ. 251-272, περιλαμβάνει περιεκτικότατο πίνακα μεγεθών τυπογραφικών στοιχείων, ο οποίος βασίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά σε δευτερεύουσες πηγές, αλλά προσφέρει μια εύχρηστη συγκέντρω-

βιβλία που τύπωσε μ' αυτά τα στοιχεία ο Robert Estienne έγιναν γνωστά, θαυμάστηκαν από όλον τον κόσμο των μελετητών της εποχής και αποτέλεσαν πρότυπο για όλα όσα ακολούθησαν.

Παρ' όλη την απήχηση που είχαν, τα τυπογραφικά στοιχεία αυτά στην ουσία παρέμειναν ιδιοκτησία του Βασιλικού Τυπογραφείου της Γαλλίας και, ενώ διαβάστηκαν από αμέτρητους μελετητές, χρησιμοποιήθηκαν από ολιγάριθμους τυπογράφους.⁴ Δεν είναι εκπληκτικό που οι χαρακτήρες αυτοί έγιναν αντικείμενο αντιγραφής, πριν ακόμη κυκλοφορήσει το τελευταίο μέγεθος του αρχικού σχεδιασμού. Η Γαλλία ήταν εκείνη την εποχή το κέντρο χάραξης πατρούπων και της χύτευσης στοιχείων. Επιπλέον, διέθετε πολυάριθμους χαράκτες με τέτοια επαγγελματική ικανότητα, που μπορούσαν να επεξεργαστούν επάξια τους χαρακτήρες του Garamont. Παρά το γεγονός όμως ότι οι χαράκτες αυτοί αντέγραφαν απροσχημά-

τιστα τα ελληνικά στοιχεία του, δεν είναι δύσκολο να αναγνωριστεί το προσωπικό ύφος της εργασίας τους. Σημαντικότεροι από αυτούς κατά πολύ ήταν ο Pierre Haultin —ο οποίος χάραξε το πρώτο αντίγραφο του Garamont, που χρησιμοποιήθηκε το 1549—, και ο Robert Granjon. Πέθαναν το 1589 και το 1590 αντίστοιχα. Ο Haultin και ο Granjon χάραξαν δέκα γραμματοσειρές με τον σχεδιασμό του Garamont και σε μεγέθη που κυμαίνονταν από τα Jolie (έξι στιγμών) έως τα Gros Paragon. Τουλάχιστον επτά από αυτές τις γραμματοσειρές είχαν ήδη ολοκληρωθεί το 1566. Η αντιγραφή τυπογραφικών στοιχείων την εποχή του Granjon και του Haultin ήταν θεμελιακά διαφορετική απ' ότι είναι σήμερα, μολονότι και τότε ακόμη υπήρχαν οι σχετικές διαφιλονικήσεις. Ομως, το να συζητήσω λεπτομερειακά την φύση της αντιγραφής, θα ξεπερνούσε τα ορια του θέματος της ομιλίας μου.

Η απογραφή του στοιχειοχυτηρίου των Le Bé/Fournier αποδίδει επίσης ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία σε δύο άλλους σύγχρονους του Garamont: Μια σειρά Nonpareil (έξι στιγμών) και μια Petit Romain (δέκα στιγμών) στον Jean Arnould, τον επιλεγόμενο «Le Picard», αλλά και σειρές των Petit Romain, St. Augustin (δεκατεσσάρων στιγμών) και Gros Romain στον Nicolas de Villiers. Οι γραμματοσειρές αυτές αξίζουν λεπτομερέστερη μελέτη, αλλά φαίνεται ότι η χρησιμοποίησή τους ήταν σπανιότερη και η σημασία τους μικρότερη από τις σειρές των Granjon και Haultin.⁵

4. Ο Robert Proctor, "The French Royal Greek types" στο *Bibliographical Essays*, 1905, ισχυρίζεται ότι χρησιμοποιούνταν από πολλούς Γάλλους τυπογράφους την εποχή του Garamont. Γιοψιάζομαι ότι πρόκειται για υπερβολή, αν και δεν γνωρίζω καλά την γαλλική τυπογραφία εκείνης της περιόδου. Είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν ακόμη και μέχρι το 1600 από τους κληρονόμους του André Wechel (εκτελεστή της διαθήκης του Garamont, ο οποίος μετέφερε αυτά τα τυπογραφικά στοιχεία στην Φραγκφούρτη) στο *Eripharmmatum Graecorum* τους, αλλά ο Proctor παρατηρεί πως, ήδη το 1604, ακόμη και εκείνοι χρησιμοποιούσαν κάποιο αντίγραφό τους (το μέγεθος Gros Romain του Haultin).

5. Υπάρχει η χειρόγραφη σημείωση «Villiers» —αν είναι ακριβής η ανάγνωσή μου—, δίπλα σε μια άλλη που δηλώνει *Grec de Saint Augustin*, σε ένα φύλλο από δειγματολόγιο, που αποδίδεται στο στοιχειοχυτήριο του J.P. Fournier, 1767 (Bibliothèque Nationale, MS. Fr. 2218g, fol. 73). Άλλα, από όσο μπορώ να κρίνω από ένα φωτοαντίγραφο, τα στοιχεία μοιάζουν με του Haultin και η απογραφή των Le Bé/Fournier αναφέρει μήτρες για τα μεγέθη St. Augustin, τόσο για τον Haultin, όσο και για τον Villiers. Τα *Grec de Gros Romain*

Η πρώτη αντιγραφή του Garamont, που χαράχθηκε έξω από την Γαλλία — και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά για να τυπωθεί μια αράδα βιβλίου στο Αμβούργο το 1587 —, φαίνεται ότι ήταν μια γραμματοσειρά μεγέθους Paragon, που σώζεται στο Oxford University Press. Ο 17ος αιώνας είδε και πολλές άλλες ελληνικές γραμματοσειρές με την τεχνοτροπία του Garamont, αλλά οι περισσότερες απ' αυτές δεν ήταν τόσο καλά χαραγμένες. Πέντε ή έξι μεγέθη που χαράχθηκαν στην δεκαετία του 1620 από τον Jean Jannon στο Sedan, αξίζει να επισημανθούν. Πιο απροσδόκητη υπήρξε μια καλή αντιγραφή των στοιχείων των Gros Paragon του Garamont — τα πεζά είναι σχεδόν πανομοιότυπα — που χάραξε στην Αγγλία μεταξύ του 1634 και 1636 ο Arthur Nicholls, κατά πάσα πιθανότητα Γάλλος, ο οποίος ζούσε μόνιμα στην χώρα, τουλάχιστον από το 1632.⁶

στο ίδιο δειγματολόγιο σαφώς δεν ανήκουν στον Garamont, τον Granjon ή τον Haultin, ώστε νομίζω ότι πρόκειται για το μέγεθος ελληνικών Gros Romain, που το δειγματολόγιο αποδίδει στον Villiers, την μοναδική ελληνική γραμματοσειρά σ' αυτό το μέγεθος. Ο Stanley Morison δημοσίευσε το δειγματολόγιο ως *L'inventaire de la fonderie Le Bé*, Paris 1957. Οφείλω ευχαριστίες στον H.D.L. Vervliet για τα φωτοαντίγραφα ορισμένων σελίδων από το δειγματολόγιο του 1767. Ο κατάλογος περιουσιακών στοιχείων του Pierre-Simon Fournier, το 1768, περιέχει τα πατρότυπα μιας ελληνικής γραμματοσειράς — μεγέθους Gros Romain, χαραγμένης από τον Des Portes το 1720. Πιθανώς είναι αυτή που περιέχει το βιβλίο του *Manuel typographique*, και όχι αυτή που αναφέρω εδώ, η οποία διαφέρει σχεδιαστικά.

6. Για τα στοιχεία των Hutter και Nicholls, βλ. John A. Lane, "Arthur Nicholls and his greek type for the King's Printing House," *The Library*, τόμ. 13 (1991), σελ. 297–322 (τα στοιχεία του Hutter στην σελ. 300). Το στοιχειοχυτήριο του Hendrik van der Putte στο Αμστερνταμ είχε μια δεύτερη σειρά μητρώων για τα στοιχεία του Hutter και την παρουσίαζε σ' ένα δειγματολόγιο χωρίς ημερομηνία, σύντομα μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1748 — Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands*, αναθεωρημένη έκδοση του Harry Carter, Haarlem 1978, κατάλογος δειγματολογίων τυπογραφικών στοιχείων αρ. 81. Η σειρά αυτή έφθασε στο στοιχειοχυτήριο του Ploos van Amstel το

Τα τυπογραφικά στοιχεία των Granjon και Haultin, πάντως, είναι οι κατά πολύ υπερέχουσες αντιγραφές των *Grecs du Roi* και, όπως φαίνεται, είχαν κερδίσει μονοπωλιακή θέση στην ελληνική τυπογραφία εκτός Γαλλίας. Ο γιος του Αλδου, Paulus Mantius, χρησιμοποίησε τα Cicero του Haultin στην Βενετία, το 1557. Ο Christoffel Plantin στην Αμβέρσα εξασφάλισε και χρησιμοποίησε μήτρες για έξι μεγέθη στοιχείων — μερικές του Haultin και άλλες του Granjon — στο διάστημα από το 1560 ως το 1568. Δύο μεγέθη του Haultin χρησιμοποιήθηκαν από πολλούς Αγγλους τυπογράφους: Η σειρά Cicero από το 1578 και Brevier (οκτώ στιγμών) από το 1581 — ενώ η περίφημη έκδοση των Άπαντων του Χρυσοστόμου (Eton Chrysostom) στο Κολλέγιο του Eton πρόσθεσε την σειρά Gros Romain, το 1610. Το στοιχειοχυτήριο Berner της Φραγκφούρτης παρουσίαζε πέντε μεγέθη — μερικά του Granjon και μερικά του Haultin — στο δειγματολόγιό του τού 1592 και αργότερα πρόσφερε κι άλλα δύο. Τα τυπογραφικά στοιχεία των Granjon και Haultin έφθασαν στην Σουηδία και την Ουγγαρία στα μέσα του 17ου αιώνα και στην Αμερική τον 18ο.⁷

1767 και, κατά πάσα πιθανότητα, στον Enschedé το 1799, αλλά πρέπει να συγκαταλεγόταν στις μήτρες που ο Enschedé άρχισε να καταστρέψει και να πουλάει για μέταλλο, περίπου από το 1808. Ο Jannon δεν παρουσίαζε ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία στο δειγματολόγιό του τού 1621. Ωστόσο, μερικά εμφανίζονται σε μεταγενέστερα φύλλα δειγματολογίων στην Bibliothèque Nationale (MS. Fr. 22189, fols 62–64), που του αποδίδονται. Οπως προκύπτει από τις σημειώσεις μου και από την αναπαραγωγή μιας σελίδας, τα στοιχεία αυτά φαίνονται να δείχνουν τέσσερα τουλάχιστον μεγέθη: το Gros Romain, Cicero, Petit Text και το Sedanois. Στην έκδοση του *Nouveauté du papisme* του Pierre du Moulin από τον Jannon το 1627 χρησιμοποιούνται τα μεγέθη Gros Romain, (120mm), St. Augustin (97mm) και Petit Romain (68mm). Στην Καιη Διαθήκη του 1628/1629 προστίθεται το μέγεθος Sedanois (35mm).

7. O Bengt Bengtson, *Svenskt stolgjuteri före år 1700*, Stockholm 1956, σελ. 162, δείχνει το μέγε-

Θα ήταν επιθυμητό να μπορούσα να ανιχεύσω και να εντοπίσω τους κατόχους των πατροτύπων και όλων των σειρών των μητρών αυτών των τυπογραφικών στοιχείων, από την εποχή που κατασκευάστηκαν μέχρι την καταστροφή τους, ή τα μέρη όπου βρίσκονται σήμερα. Εξαιτίας της ρέουσας σχεδίασης των πεζών η γωνία φοράς εκάστου γράμματος ποικίλλει περισσότερο από την μια σειρά μητρών στην άλλη, από όσο διαφέρει μεταξύ άλλων ειδών τυπογραφικών στοιχείων. Το γεγονός αυτό μας διευκολύνει να διαπιστώσουμε αν δύο έντυπα δείγματα ενός μεγέθους προέρχονται από την ίδια σειρά μητρών ή από διαφορετικές. Σ' αυτό βοηθούν ιδιαίτερα οι φωτογραφικές διαφάνειες των αλφαριθμών στο φυσικό μέγεθος. Οι μελέτες μου δεν έχουν φθάσει σε τέτοιο σημείο και, όταν αναφέρομαι στα στοιχεία μεγέθους Cicero του Haultin, εννοώ όλα τα στοιχεία που χυτεύτηκαν σε μήτρες, οι οποίες σχηματίστηκαν κυρίως από την ίδια σειρά πατροτύπων. Ωστόσο, σε μερικές περιπτώσεις, οι θεμελιωμένες ή περιστασιακές ενδείξεις βοηθούν

θος του Granjon Cicero, που χρησιμοποιήθηκε στην Σουηδία το 1647· τα στοιχεία Granjon που συγχρίνει μ' αυτά είναι στην πραγματικότητα του Haultin. Ο György Haimann, *Nicholas Kis...*, San Francisco 1983, σελ. 94, και εικ. 69, δείχνει — κρίνοντας από τα περιορισμένα δείγματά του — τα μεγέθη St. Augustin του Granjon και τα Mignonne του Haultin σε σώματα Petit Texte και αναφέρει επίσης χρησιμοποίησή τους στην Ουγγαρία το 1681 και το 1686 αντίστοιχα. Ο A.G. Marra μετέφερε μήτρες ελληνικών σειρών των Granjon και Haultin στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1789 (βλ. παρακάτω) και, στο δειγματολόγιό του γύρω στο 1790, ο B.F. Bache παρουσίασε το μεγέθος St. Augustin του Haultin με την πληροφορία ότι το στοιχειοχυτήριό του διέθετε τις μήτρες: γι' αυτό χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για μια από τις σειρές που είχε στείλει από το Παρίσι στην πατρίδα του ο παππούς του Benjamin Franklin, το 1785. Ο James Mosley με πληροφόρησε πως οι μήτρες του Bache για τα όρθια και τα ιταλικά στοιχεία του προέρχονται από το στοιχειοχυτήριο του Claude Moret: δεν αποκλείεται, λοιπόν, και οι ελληνικές μήτρες του να είχαν έλθει μαζί τους.

στην ιχνηλάτηση των πατροτύπων και των μητρών.

Ο Jerome Haultin, ανεψιός του Pierre, εργάστηκε στην Αγγλία για κάποιον άλλο στοιχειοχύτη και αργότερα μόνος του, τουλάχιστον από το 1568 μέχρι και το 1586 (περίπου). Το 1575, χρωστούσε στον θείο του χρήματα για μήτρες και είναι σχεδόν βέβαιο ότι προμήθευε σε Αγγλους τυπογράφους τις ελληνικές γραμματοσειρές Petit Texte (οκτώ στιγμών) και Cicero, οι οποίες παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά κατά την διάρκεια της διαμονής του σ' εκείνη την χώρα. Είναι πιθανόν οι μήτρες να έμειναν στην Αγγλία μετά την επιστροφή του Haultin στη Γαλλία, αφού αυτά τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία ήταν τα βασικά για την αγγλική τυπογραφία για περισσότερα από εκατό χρόνια. Οι μήτρες και των δύο σειρών έφθασαν στο στοιχειοχυτήριο James Isawς από το στοιχειοχυτήριο του 17ου αιώνα του Robert Andrews. Το 1782,⁸ η σειρά αυτή πουλήθηκε και οι μήτρες των Petit Texte φαίνεται ότι αγοράστηκαν από τον Joseph Jackson, εφόσον σήμερα σώζονται στο στοιχειοχυτήριο του Stephenson Blake στο Sheffield, όπου βρίσκονται και άλλες μήτρες από το στοιχειοχυτήριο του Jackson.

Η σημασία των πατροτύπων είναι πολύ μεγάλη, επειδή οι στοιχειοχύτες μπορούσαν να τα χρησιμοποιούν για να κατασκευάζουν νέες σειρές μητρών. Οι πληροφορίες όμως για τους ιδιοκτήτες τους σπάνια βασίζονται σε ασφαλή στοιχεία. Στην απογραφή των Le Bé/Fournier συγκαταλέγονται πατρότυπα των Petit Texte και St. Augustin του Granjon, αλλά, καθώς δεν αναφέρεται ο αριθμός τους, μπορεί Isawς να πρόκειται για μεταγενέστερες προσθήκες. Ο Le Bé είχε

8. Οι δύο σειρές είναι οι εγγραφές 42 και 45, σύμφωνα με την αριθμηση των επιμελητών, στο δειγματολόγιο του 1782, που ανατυπώθηκε στην έκδοση Edward Rowe Mores, *A Dissertation upon English Typographical Foundries and Foundries*, επιμ. Harry Carter & Christopher Ricks, London 1961.

β η θ φ : Garamont

β η θ φ : Haultin

β η θ φ : Granjon

Εικ. 1. Σύγκριση των ενδεικτικών γραμμάτων βήτα, ήτα, θήτα και φι, τα οποία είναι τα χρησιμότερα για την διάλεκτη των στοιχείων των Garamont, Haultin και Granjon. Τα παραδείγματα αυτά, διπλάσια των φυσικών, προέρχονται από στοιχεία μεγέθους Gros Romain του Garamont και του Haultin, καθώς και St. Augustin του Granjon. Το βήτα του είναι επίμηκες, ενώ και τα δύο κοῦλα τμήματα του ίδιου γράμματος του Granjon είναι πολύ στρογγυλά. Το ήτα του Granjon είναι περισσότερο γωνιώδες και η αριστερή κατιούσα κοντυλιά του κατεβαίνει κάτω από την γραμμή βάσης περισσότερο απ' όσο του Garamont και του Haultin. Το θήτα του Granjon είναι αιχμηρό στην κορυφή, ενώ των δύο άλλων είναι καμπύλα. Το φι του Haultin είναι πλατύτερο στην κορυφή και του Haultin στην βάση, ενώ του Garamont είναι πλατύτερο κάπου στο μέσο. Τα βήτα, ήτα και φι έχουν, επίσης, εναλλακτικά σχέδια αλλά δεν βοηθούν στην αναγνώρισή τους. Γύραρχουν διαφορές σχεδίασμού, που είναι ορατές ακόμη και μεταξύ δύο μεγεθών του ίδιου κατασκευαστή πατροτύπων, αλλά αυτά που φαίνονται εδώ είναι χαρακτηριστικά των χαρακτών τους. Οποιοσδήποτε περίπλοκος χαρακτήρας, όπως το χι και μερικά συμπλέγματα, μπορεί να χρησιμεύσει για την αναγνώριση ενός ειδικού μεγέθους συγχεκριμένου χαράκτη πατροτύπων. Τα ενδεικτικά γράμματα είναι μόνον βιηθήματα στην αναγνώριση της ταυτότητας τυπογραφικών στοιχείων. Ο ενδιαφερόμενος πρέπει να εξετάσει όλους τους διαθέσιμους χαρακτήρες, καθώς και τους κεφαλαίους. Στο πρώτο βιβλίο, όπου χρησιμοποιήθηκε η γραμματοσειρά μεγέθους Cicero, για παράδειγμα, βρίσκει κανείς το συνηθισμένο βήτα του Garamont, αλλά κι ένα άλλο, που μοιάζει πάρα πολύ με του Haultin — μάλλον πρέπει να το έχει αντιγράψει. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις παχιές και λεπτές κοντυλιές των στοιχείων του Granjon παρουσιάζονται γενικά εντονότερες και τα ίδια τα στοιχεία είναι πιο γωνιώδη και κανονικότερα — ως προς την φορά τους, για παράδειγμα — από αυτά του Garamont και του Haultin.

ινῦν ἀπολύσω τὸν βασιλέα τῶν ιουδαίων;
ἐκράυγα τὸν οὐδὲν πάλιν πάντες, λέγοντες, μὴ
πῦντον, ἀλλὰ τὸν βαρεβέλλην.· λῷ δὲ ὁ βα-
ρεβέλλης ληστής.

Τόπε οὐδὲν ὁ πλάτος τὸν ινσοῦν, καὶ
ἱματίσιως. οἱ σραπῶται πλέξαντες σέ-

Εικ. 2. Τα ελληνικά στοιχεία Philosophie του Pierre Haultin — αργότερα χυτεύονταν συγχότερα ως Cicero και ασφαλώς, ήταν αντιγραφή των Cicero του Garamont — σε μια ελληνική Καινή Διαδήκη, που τύπωσε στο Παρίσι, το 1549. Ηδη από το 1557 είχε αντικαταστήσει το ενδεικτικό χι μ' ένα άλλο που έμοιαζε περισσότερο με του Garamont. Ανατυπώνεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Leiden: 504 c 3, fol. 11r.

πάλιν πάντες, λέγοντες, μὴ
τὸν βαρεβέλλην.· λῷ δὲ ὁ βα-

ιβεν ὁ πλάτος τὸν ινσοῦν, καὶ
οἱ σραπῶται πλέξαντες σέ-

Εικ. 3. Λεπτομέρεια από την ίδια σελίδα σε ανατύπωση διπλάσιου μεγέθους από το φυσικό.

επίσης διπλές σειρές μητρών για μερικά από τα τυπογραφικά του στοιχεία —αναμφίβολα, με σκοπό την πώληση, ενοικίαση ή ανταλλαγή τους. Τουλάχιστον μερικές από τις διπλές σειρές αποκτήθηκαν ή διατέθηκαν με τον καιρό, αλλά δεν γνωρίζουμε σχετικά αν ή σε ποιο βαθμό ενημερώθηκε το αντίτυπο του 1730 της παλαιότερης απογραφής. Το στοιχειοχυτήριο Berner προσφέρει στο δειγματολόγιο του τού 1592, όχι μόνον τις υπηρεσίες του για την έγχυση στοιχείων, αλλά και την ενοικίαση ή πώληση μητρών «κάθε είδους γερμανικών, λατινικών, ελληνικών και εβραϊκών». Σε μεταγενέστερα δειγματολόγια του διευκρινίζει ότι προσφέρει μήτρες μόνο για ένα ακαθόριστο τμήμα της συλλογής δειγμάτων. Θα υπέθετε κανείς ότι το χυτήριο διέθετε πατρότυπα για τις περισσότερες ελληνικές γραμματοσειρές, αλλά το δειγματολόγιο περιλαμβάνει μόνον τις δύο, των οποίων τα πατρότυπα αναφέρονται στην απογραφή Le Bé. Ο Plantin παράγγειλε δύο ελληνικές γραμματοσειρές του Granjon, τους χαρακτήρες Gros Parangon, τους οποίους ζήτησε συγκεκριμένα ως αντιγραφή του Garamont, και τα Jolie, τα οποία φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ. Αυτά τα τελευταία είναι τα μοναδικά ελληνικά του Granjon ή του Haultin, των οποίων κράτησε τα πατρότυπα ο Plantin.⁹ Συνεπώς, το τυπογραφείο των Plantin-Moretus μπορούσε να διαθέσει μόνο χυτά στοιχεία ή να δανείσει μήτρες, πράγμα που έκανε σποραδικά, καθώς δεν λειτούργησε ποτέ ως εμπορικό στοιχειοχυτήριο. Οι στοιχειοχύτες που χρειάζονταν να αγοράσουν μήτρες, έπρεπε να απευθύνονται στα στοιχειοχυτήρια Le Bé και Berner (αργότερα Luther), και σε άλλους κατόχους πατροτύπων ή αναπληρωματικών μητρών.

9. Ο Granjon παρέδωσε πατρότυπα για το μέγεθος μητρών Gros Parangon, αλλά ο Plantin τα επέστρεψε, όταν συμπληρώθηκε η γραμματοσειρά, σύμφωνα με το σχετικό συμβόλαιο.

ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΟΠΗΣ GRANJON ΚΑΙ HAULTIN ΣΤΗΝ ΟΛΛΑΝΔΙΑ

Θα στραφώ τώρα στην Ολλανδία, κυρίως διότι εκεί πραγματοποιήθηκαν οι επόμενες σημαντικές εξελίξεις, αλλά και επειδή πρόκειται για χώρα, την οποία γνωρίζω καλύτερα από άλλες και όπου έχω άμεση πρόσβαση στις πηγές πληροφοριών που απαιτούνται για μια διεξοδική μελέτη. Από όσα είναι γνωστά, υπήρχαν μόνο δύο ανεξάρτητα στοιχειοχυτήρια στην Βόρεια Ολλανδία γύρω στο 1600, του Gabriel Guyot, που είχε ιδρυθεί το 1580 στο Middelburg και αργότερα στο Rotterdam, και του Thomas de Vechter, ο οποίος μεταφέρθηκε από την Αμβέρσα στο Leiden, το 1584.

Από τους σωζόμενους καταλόγους των υλικών τους προκύπτει ότι κανένα από τα δύο δεν διέθετε ελληνικές μήτρες.¹⁰ Μερικοί τυπογράφοι εκείνης της εποχής είχαν συλλογές μητρών για δική τους χρήση, άρα υπήρχαν τέτοιες μήτρες στην Ολλανδία, μολονότι πρόσθετα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία έπρεπε να εισάγονται σε πολλές περιπτώσεις. Οταν ο Willem Silvius μετέφερε το πιεστήριό του από την Αμβέρσα στο Leiden το 1579, πρέπει να πήρε μαζί του και τριών ειδών ελληνικές τυπογραφικές σειρές —κατά πάσα πιθανότητα τις οποίες προμηθευτεί από τον Plantin το 1562. Αυτές πουλήθηκαν το 1582 με τον υπόλοιπο εξοπλισμό του και το γεγονός αυτό εξηγεί, χωρίς αμφιβολία, την ύπαρξη μερικών από τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που βρέθηκαν στο Leiden τα επόμενα

10. Το δειγματολόγιο του De Vechter του 1581, περίπου, δημοσιεύτηκε στο *De Gulden Passer*, τόμ. 38 (1960), σελ. 80–84. Αναφέρομαι στους καταλόγους των μητρών του De Vechter από το 1617 και το 1623 στο “Arent Corsz Hogenacker...,” *Quarerendo*, τόμ. 25 (1995), σελ. 83–113 και 163–191. Το δειγματολόγιο του 1610 του Guyot δημοσιεύτηκε στον J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers...*, Nieuwkoop 1974, σελ. 295–298.

έτη.¹¹ Και ο Christoffel Plantin, επίσης, μεταφέρθηκε στο Leiden το 1583, από όπου επέστρεψε στην Αμβέρσα μετά από δύο χρόνια. Ο γαμπρός του Franciscus Raphelengius ανέλαβε το τυπογραφείο του στο Leiden, το οποίο διέθετε ελληνικές μήτρες. Ο Raphelengius και αργότερα ο γιος του δανείζονταν κάθε τόσο μήτρες από το τυπογραφείο της Αμβέρσας, για να κατασκευάζουν τυπογραφικά στοιχεία· και οι δύο επιχειρήσεις έκαναν και ανταλλαγές μητρών. Οταν όμως το τυπογραφείο του Leiden έκλεισε το 1619, σχεδόν όλες οι μήτρες που είχε στην κατοχή του, επέστρεψαν στην Αμβέρσα και έτσι εξακολούθησε να υπάρχει δυσκολία για την προμήθεια ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στην Ολλανδία.

Ο πρώτος ανεξάρτητος στοιχειοχύτης της Βόρειας Ολλανδίας, για τον οποίο έχει βεβαιωθεί ότι προμήθευε ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία, ήταν ο Nicolaes Briot, που πρέπει να χύτευσε μια ελληνική γραμματοσειρά Parel (πέντε περίπου στιγμών) για τον Willem Jansz Blaeu, το 1624. Θα επανέλθω αργότερα σ' αυτή την σειρά. Ο Arent Corsz Hogenacker προμήθευσε ελληνικά Parangon στον τυπογράφο του Leiden Willem Christiaens van der Boxe το 1632, αλλά αυτή η σειρά ένδεχται να είχε χυτεύτει σε δανεικές μήτρες. Το 1637, το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης έκανε συμφωνία για την αγορά «όλων» των μη λατινικών πατρούπων και μητρών, αλλά οι μόνες ελληνικές μήτρες, οι οποίες ήταν ακριβώς για στοιχεία Parangon, δεν είχαν υποβληθεί στην επεξεργασία παραλληλισμού των πλευρών τους. Αυτό σημαίνει ότι ο Hogenacker δεν ήταν δυνατό να κατασκευάσει τυπογραφικά στοιχεία από αυτές και, πραγματικά, βρίσκουμε ότι ο van der Boxe χρησιμοποιούσε μια διαφορετική σειρά Parangon

11. Paul Valkema Blouw, *The Leiden «Afdrucksel»: a type specimen of the press of Willem Silvius in its last days (1582)*, Leiden 1983.

— συγκεκριμένα, του Granjon. Με τον ίδιο τρόπο που μπορούσαν οι στοιχειοχύτες να δανειστούν ελληνικές μήτρες, αν ποτέ χρειάζονταν να χυτεύσουν στοιχεία σ' αυτές, έτσι και οι τυπογράφοι μπορούσαν να δανείζονται ελληνικά στοιχεία, αν τύχαινε να τα χρειαστούν για να στοιχειοθετήσουν μερικές λέξεις. Οι κατάλογοι βιβλίων, που είχε τυπώσει ο Broer Jansz στο Αμστερνταμ, περιέχουν λέξεις με στοιχεία Augustijn (δεκατεσσάρων στιγμών) και Garmond (δέκα στιγμών) του Granjon, στο διάστημα από το 1648 ως το 1651, αλλά τα λεπτομερειακά δειγματολόγια και η απογραφή που έγινε για την πώληση του τυπογραφείου του το 1653, δεν περιλαμβάνουν καθόλου ελληνικά στοιχεία.

Κατά τα φαινόμενα, οι σημαντικότερες συλλογές ελληνικών μητρών στην Ολλανδία ήταν στα χέρια τυπογράφων μάλλον παρά ανεξάρτητων στοιχειοχυτών μέχρι το 1670 περίπου. Για τον περισσότερο κόσμο το όνομα που συνδέεται περισσότερο με την ελληνική τυπογραφία στην Ολλανδία, είναι μάλλον των Elseviers. Η οικογένεια τυπογράφων μ' αυτό το όνομα στο Leiden είχε, πράγματι, γραμματοσειρές τεσσάρων μεγεθών, όλες του Granjon. Τα βιβλία που τύπωσαν μ' αυτές, ήταν ασφαλώς σημαντικά και είχαν απήχηση, αλλά οι τυπογράφοι είχαν μόνον τα τυπογραφικά στοιχεία και όχι τις μήτρες τους. Συνεπώς, άλλοι ήταν οι τυπογράφοι που διαδραμάτισαν πιο σημαντικό ρόλο στην κυκλοφορία ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων.

Και οι δύο μεγάλοι ανταγωνιστές, ο Jan Janssonius και ο Willem Jansz Blaeu, άρχισαν την τυπογραφική τους σταδιοδρομία ως χαρτογράφοι. Βαθμιαία επεκτάθηκαν και οι δύο σε άλλους τομείς και, ήδη στην δεκαετία του 1630, χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά στοιχεία των Granjon και Haultin. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί πότε ακριβώς απέκτησαν μήτρες γι' αυτά ειδικά,

μολονότι γνωρίζουμε ότι είχαν ήδη στην διάθεσή τους μήτρες για αλλα στοιχεία εκείνη την περίοδο. Το 1664, έτος θανάτου του, ο Janssonius είχε στην κατοχή του την μεγαλύτερη ίσως συλλογή μητρών στην Βόρεια Ολλανδία. Ο κατάλογος πώλησης του 1666 αναφέρει αυτή την συλλογή ως στοιχειοχυτήριο (lettergieterie), αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες πως ο ιδιοκτήτης της είχε ασχοληθεί με την εμπορική έγχυση στοιχείων, ούτε και σημειώνεται πουθενά η ύπαρξη του σχετικού εξοπλισμού —ούτε καν καλουπιών. Διέθετε μήτρες για πέντε μεγέθη ελληνικών γραμματοσειρών, από τις οποίες μερικές τουλάχιστον για στοιχεία του Granjon και του Haultin, που αναφέρονται στο δειγματολόγιο της πώλησης.¹²

Από την άλλη πλευρά, ο Blaeu απέκτησε τις μήτρες και τα πατρότυπα για τα Parel του Nicolas Briot γύρω στο 1627. Η οικογένεια των Blaeus χρησιμοποιούσε επίσης ελληνικές γραμματοσειρές πέντε μεγεθών του Granjon και του Haultin, μερικές από τις οποίες εμφανίζονται σε έντυπα

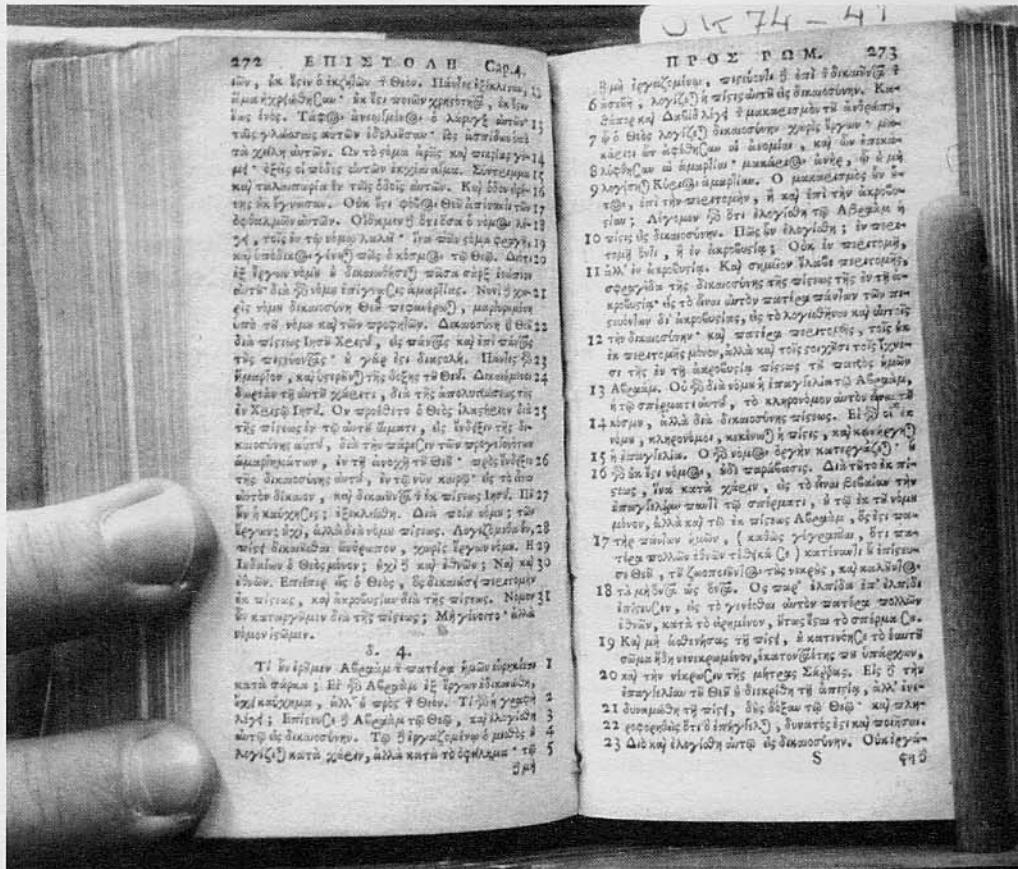
12. Ο κατάλογος πώλησης του 1666 περιλαμβάνει δειγματολόγια των τυπογραφικών στοιχείων στο τυπογραφείο. Αν και, κατά πάσα πιθανότητα, οι μήτρες αντιστοιχύσαν πάντοτε στις ίδιες γραμματοσειρές, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε δεδομένο. Τα δειγματολόγια δείχνουν την σειρά Paragon του Granjon, αλλά δεν αναφέρονται μήτρες γι' αυτό το μέγεθος. Τα άλλα ελληνικά στοιχεία που επιδεικνύονται και αντιστοιχούν στο μέγεθος των μητρών είναι το μέγεθος Augustijn του Granjon, κάτι που μοιάζει με εναλλακτική εκδοχή του μεγέθους Mediaan του Haultin, τα Garmond του Granjon, τα Brevier του Haultin και ίσως τα Parel του Briot, τα οποία είναι δύσκολο να τα κρίνουμε από το διαθέσιμο δείγμα. Ο Janssonius χρησιμοποιούσε ταχτικά το μέγεθος Brevier του Haultin για μεγάλα κείμενα, από το 1638 τουλάχιστον (*Ecclesiarum Belgicarum Confessio*). Για τα άλλα μεγέθη απαιτείται λεπτομερέστερη μελέτη των βιβλίων του. Οι μήτρες του μεγέθους του Mediaan δεν είχαν υποστεί επεξεργασία ευθυγράμμισης πλευρών, όρα δεν είναι δυνατό να είχε χρησιμοποιήσει στοιχεία χυτευμένα σ' αυτές. Διέθετε 80 πατρότυπα για μια ελληνική σειρά μεγέθους Augustijn (βλ. παρακάτω σημ. 17).

τουλάχιστον από το 1633.¹³ Είναι πιθανό να είχαν προμηθευτεί μερικές τουλάχιστον από τις μήτρες εκείνη την εποχή, αλλά δεν έχουμε αποδείξεις μέχρι το 1672, όταν πλέον είναι βέβαιο ότι είχαν στην κατοχή τους τις μήτρες για τα Paragon. Ο Dirck Voskens και ο Johannes Adamsz απέκτησαν τις μήτρες του Blaeu για ολόκληρες τις έξι ελληνικές γραμματοσειρές το 1677, οι οποίες καταγράφονται στο παλαιότερο υπάρχον δειγματολόγιο του στοιχειοχυτηρίου Voskens λίγο μετά το 1691. Με την διάλυση του χυτηρίου το 1780, αυτές οι μήτρες πέρασαν στον A.G. Mappa, ο οποίος μετέφερε το χυτηριό του στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 1789. Το στοιχειοχυτήριο των Binney και Ronaldson της Φιλαδέλφειας εξακολουθούσε να αναγράφει τέσσερις από αυτές τις ελληνικές σειρές στο δειγματολόγιο του 1812, περισσότερα από 250 χρόνια αφότου είχαν χαραχθεί! Υπάρχουν πολλές άλλες περιπτώσεις ιχνηλάτησης σειρών από μήτρες για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα, ή ακόμη και μέχρι τους σημερινούς τους ιδιοκτήτες.

Η αλληλογραφία μεταξύ του John Fell στην Οξφόρδη και του Thomas Marshall στην Ολλανδία, οι οποίοι προμήθευαν τον εξοπλισμό του νέου Oxford University Press στην περίοδο 1670–1672, μας ανοίγει ένα σπάνιο παράθυρο στην λειτουργία των στοιχειοχυτηρίων του 17ου αιώνα και ιδιαίτερα στο θέμα προμήθειας ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων.¹⁴ Τα χρόνια δραστηριότητας του Fell και του Marshall δεν είχαν πολλά τυχερά (η περίοδος συνεργα-

13. Τα βλέπουμε στον Georg Pasor, *Syllabus seu idea græco-latīna*, 1633, και *Periplus Scylacis Caryandensis*, 1639.

14. Τα γράμματα και τα σχετικά έγγραφα έχουν μεταγραφεί στον Horace Hart, *Notes on a century of typography at the University Press Oxford*, 1900, και έχουν ανατυπωθεί με Εισαγωγή και σημειώσεις του Harry Carter, Oxford 1970, σελ. 155–172 και 194. Οι μεταγραφές του Hart δεν είναι πάντοτε ακριβείς.

Εικ. 4. Η ελληνική Καινή Διαιθήκη, που τυπώθηκε και εκδόθηκε από τον Willem Jansz Blaeu στο Αμστερνταμ, το 1633. Ανατυπώνεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Αμστερνταμ: οκ 74-41.

σίας του Fell και του Marshall ήταν χρονικά απυχής), δεν πρόφτασαν την πώληση του υλικού του Janssonius και, από την άλλη πλευρά, ο Christoffel van Dyck και ο πρεσβύτερος Bartholomeus Voskens, οι κυριότεροι χαράκτες πατροτύπων της εποχής τους, πέθαναν και οι δύο λίγους μήνες πριν από την άφιξη του Marshall, με αποτέλεσμα να γίνουν ακόμη πιο διστακτικοί οι στοιχειοχύτες απ' ό,τι συνήθως στην πώληση μητρών. Καθώς οι περισσότερες ελληνικές μήτρες στην Ολλανδία ήταν για στοιχεία του Granjon και του Haultin, τα χυτήρια δεν διέθεταν πατρότυπα για να κατασκευάσουν νέες μήτρες, μολονότι αυτό διέφευγε από τους Fell και Marshall μερικές φορές. Ακόμη και ο Abraham van

Dyck δεν έδειχνε να γνώριζε από πού προέρχονταν μερικές σειρές μητρών, και υπέθετε ότι τα πατρότυπα για τα Parangon του Granjon στον κατάλογο πώλησης του Janssonius «είχαν αφαιρεθεί με μοχθηρία». Εξέφραξε, μάλιστα, έκπληξη, που τα πατρότυπα για τις μήτρες (Garmond του Granjon) του δικού του χυτηρίου «δεν βρίσκονται μαζί». Αυτά τα πατρότυπα είναι απολύτως βέβαιο ότι δεν έφθασαν ποτέ στην Ολλανδία.

Ενα άλλο πράγμα που διαπιστώνουμε από αυτή την αλληλογραφία, είναι το πόσο καλά γνώριζαν την διεθνή αγορά οι στοιχειοχύτες. Ο εξοπλισμός του Janssonius είχε πωληθεί από τους κληρονόμους του, από τους οποίους ο σημαντικότερος ήταν ο διά-

δοχος και γαμπρός του Jan Janssonius, Waesberg. Ο Marshall προμηθεύτηκε ένα αντίγραφο του καταλόγου πώλησης του Janssonius και από τις σημειώσεις που έγραψε δίπλα στα δειγματολόγια ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων, βλέπουμε ότι αυτός και ο Fell αναφέρονται σ' αυτά ως ελληνικά του Waesberg, χωρίς να τα διακρίνουν σε γράμματα του Garamont, του Granjon και του Haultin. Μετά από έρευνες μεταξύ στοιχειοχυτών ο Marshall αναφέρει σειρές μητρών για τα Parangon του Waesberg «στα χέρια του κ. Blaeu από το Αμστερνταμ» (πρόκειται για μήτρες του Granjon), «στον Τυπογραφικό Οίκο του Γάλλου Βασιλέως» (οι μήτρες και τα πατρότυπα του Garamont), «στον οίκο Γραμματοχυτών της πόλεως της Φραγκφούρτης» (πρόκειται για το στοιχειοχυτήριο του Luther, ο οποίος διέθετε μήτρες του Granjon και, ίσως, τα πατρότυπα) και «στον οίκο Γραμματοχυτών του Sedan». Αυτή η τελευταία πρέπει να ήταν αναφορά σε στοιχεία που βρίσκονταν προηγουμένως στο χυτήριο του Jean Jannon, ο οποίος χάραξε αντίγραφα του Garamont, αν και δεν φαίνεται να διέθετε στοιχεία μεγαλύτερα από τα Gros Romain. Για τα μεγέθη που χάραξε, οι διάδοχοί του θα είχαν τα πατρότυπα για να κατασκευάζουν νέες μήτρες. Ισως ο van Dyck να το γνώριζε αυτό, αφού ήλπιζε να αποκτήσει μήτρες από το Sedan το επόμενο καλοκαίρι, πράγμα που ουδέποτε συνέβη.¹⁵ Ο Marshall εντόπισε άλλη μια σειρά μητρών για τα στοιχεία Parangon του Waesberg στα χέρια ενός «άνω Ολλανδού» —εννοούσε έναν ντόπιο γερμανόφωνο—, που αναγνωρίστηκε αργότερα ως ο υπερήλικας στοι-

15. Η χήρα του Jannon και ο γιος του εγκατέλειψαν το τυπογραφείο το 1664 και πιστεύεται ότι τις εργασίες του τις συνέχισε ο Langlois στο Παρίσι. Ισως οι πληροφορίες του Van Dyck να ήταν παλαιότερες κατά μερικά χρόνια ή, ίσως, μερικές από τις μήτρες του Janon να έμειναν στον τυπογράφο της Ακαδημίας στο Sedan.

χειοχύτης στο Αμστερνταμ David Katzenberger, ο οποίος είχε γεννηθεί κοντά στην Βιέννη. Κάποιος ανώνυμος έμπορος πρόσφερε για πώληση τέσσερα μεγέθη στοιχείων και παρουσίασε σχετικό δειγματολόγιο —δυστυχώς, ο Fell το τεμάχισε, για να στείλει ένα κομμάτι στον Marshall, και έτσι δεν είναι γνωστή σήμερα η ύπαρξη αντιγράφου. Η περίπτωση είναι ένα βεβαιωμένο παλαιό παράδειγμα ακρωτηριασμού τυπογραφικού δειγματολογίου.¹⁶

Ο Fell αγόρασε τελικά τέσσερις σειρές ελληνικών μητρών. Τα σωζόμενα στοιχεία δεν αναφέρουν ρητά την προέλευσή τους, αλλά φαίνεται πως οι μήτρες για τα Garamond του Granjon αγοράστηκαν από τον van Dyck —αν αυτό είναι γεγονός, το στοιχειοχυτήριο κατάφερε να τις αντικαταστήσει πριν από την κατάρτιση του δειγματολογίου του 1681— και οι μήτρες για τα Parangon του Granjon, οι μήτρες για τα Mediaan (δώδεκα στιγμών) του Haultin και ίσως οι μήτρες για τα Augustijnen του Granjon από τον έμπορο. Εκτός από τα Mediaan σώζονται όλες στην Οξφόρδη.

Ο Jacques Vallet δεν κατέγραψε ελληνικούς χαρακτήρες στον κατάλογο μητρών που έκανε για το Oxford University Press, αλλά ο Marshall είπε ότι σ' αυτές περιλαμβανόταν και μια σειρά Augustijnen «παλαιάς μόδας». Τα σχέδια που ο Fell και ο Marshall έκριναν σύγχρονα, ήταν τουλάχιστον εκατό ετών, ώστε διερωτάται κανείς

16. Ο «άνω Ολλανδός» (ο Katzenberger) και ο «έμπορος» φαίνεται πως ήταν δύο διαφορετικά πρόσωπα, ώστε η αναφορά του Marshall σ' έναν «άνω Ολλανδό έμπορο» μπορεί να αποτελέσει σύγχυση των δύο. Ενας έμπορος στο Αμστερνταμ, που ονομαζόταν Paul Le Conte, πρόσφερε τέσσερις σειρές ελληνικών μητρών και μια παλαιά, μεγέθους Mediaan, το 1667 (Queen's College, Oxford, archives 2U59) και η περιγραφή τους ταυτίζει σχεδόν μ' αυτές που εντοπίζεται ο Marshall στα χέρια ενός εμπόρου. Ο Le Conte ισχυρίζεται οιβάσιμα ότι όλα τα τυπογραφικά στοιχεία του ήταν του Granjon, αν και οι τέσσερις νεότερες γραμματοσειρές καθόλου δεν αποκλείεται να ήταν.

ισαί μεύμιν ; Οι ḥ ἄπον ὡτὰ
· ἀν Κε καὶ ἔτι ἐξ εὐωνύμων Κ
Κε. Ο ḥ Ιησθς ἄπειν ὡτοῖς
Δύνασθε τικν τὸ ποτήριον
Βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζομαι
ιπον ὡτῷ · δυνάμεθα. Ο ḥ Ιη
δ μὲν ποτήριον ὃ ἐγὼ πίνα

Εικ. 5. Λεπτομέρεια του βιβλίου της εικ. 4
σε μεγέθος διπλάσιο από το φυσικό.

Ανατυπώνεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης
Beinecke του Πλανεπιστημίου του Yale.

ποια θεωρούσαν «παλαιάς μόδας». Η απάντηση είναι εύκολη· αυτά που αριθμούσαν τουλάχιστον εκατόν πενήντα χρόνια. Οι Voskens και Adamsz απέκτησαν το χυτήριο του Vallet το 1674 και το παλαιότερο δειγματολόγιο του Voskens, το οποίο εκδόθηκε λίγο μετά το 1691, περιέχει πράγματι μια ελληνική σειρά Augustij (χωρίς συμπλέγματα), η οποία έχει αποδοθεί στον Froben της Βασιλείας από το 1518.¹⁷ Αυτά είναι τα μόνα ελληνικά που δεν προέρχονται από τον Blaeu.

17. Τα περισσότερα πεζά στοιχεία φαίνονται να αντιστοιχούν σε μια σειρά που χρησιμοποιήθηκε το 1543 από τον F. Estienne στο Παρίσι και τον R. Wolfe στο Λονδίνο. Για την χρησιμοποίηση των τυπογραφικών στοιχείων του Wolfe από τον Froben, βασίζομαι στον Edward Rowe Mores, *A dissertation upon English typographical founders and foundries...*, επιψ. Harry Carter και Christopher Ricks, London 1961, σελ. 7, σημ. 2. Ισως τα 80 ελληνικά πατρότυπα για το μέγεθος Augustij του Janssonius να αντιστοιχούσαν σε αυτή την γραμματοσειρά, την οποία μπορεί να απέκτησε το 1666 ο Vallet. Το στοιχειοχυτήριο του Ploos van Amstel πρέπει να την αγόρασε, όταν δημοπρατήθηκε το χυτήριο του Voskens το 1780, αφού περιλαμβάνει συνοπτικά την γραμματοσειρά στο δειγματολόγιο του τού 1784. Σύμφωνα με τις σημειώσεις, όπου καταγράφονται ονόματα αγραστών και τιμές στα περιθώρια ενός αντίτυπου του καταλόγου του 1780 στο Mousseis Enschedé, ο Ploos van Amstel αγόρασε την παρτίδα με αριθμό 57 και ο A.G. Marpa αγόρασε όλα τα υπόλοιπα που περιείχαν ελληνικά πατρότυπα και μήτρες μέσω ενός πράκτορα που έφερε το όνομα Posthumous. Άλλα η παρτίδα 57 υποτίθεται ότι περιέχει μια διαφορετική ελληνική σειρά μεγέθους Augustij — την ίδια ελληνική γραμματοσειρά με το μέγεθος Text της παρτίδας 56, η

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

Ο Scholderer αναφέρει την επαναφορά των ασύμπλεκτων ελληνικών χαρακτήρων ως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου 1550–1750 και σημειώνει τον ουσιαστικό ρόλο της Ολλανδίας σ' αυτό το θέμα. Τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιούνταν συχνότερα από τους Ολλανδούς τυπογράφους του 17ου αιώνα φαίνεται ότι ήταν τα Paragon, τα St. Augustin και τα Garmond του Granjon, καθώς και τα Brevier του Haultin. Δεν είναι, λοιπόν, απροσδόκητο το ότι αυτά υιοθετήθηκαν ως πρότυπο, όταν χαράχθηκαν νέες ελληνικές γραμματοσειρές, και ότι ο Granjon είχε μεγαλύτερη επίδραση από τον Haultin. Οι φυσικές ανωμαλίες μιας ιδιαίτερα ρέουσας γραφής χρειάζονται την ποικιλία που παρέχεται από έναν μεγάλο αριθμό συμπλεγμάτων. Ετσι, η μεγαλύτερη ομαλότητα, καθώς και η μεγαλύτερη σχεδιαστική αντίθεση ανάμεσα στις παχιές και λεπτές κοντυλιές, έδωσαν στα στοιχεία του Granjon ένα πλεονέκτημα έναντι των χαρακτήρων του Haultin και του Garamont, ως πρότυπα σχεδιασμού ασύμπλεκτων ελληνικών.

Η επιστροφή στα ελληνικά στοιχεία χωρίς συμπλέγματα ήταν σταδιακή και το γεγονός πρέπει να αποδοθεί σε πολλούς παράγοντες. Οπως θα περίμενε κανείς, η μείωση των συμπλεγμάτων παρατηρήθηκε αρχικά στα μικρότερα μεγέθη των γραμματοσειρών. Τα Jolie, τα μικρότερα στοιχεία του Granjon, περιείχαν σχετικά λίγα συμπλέγματα, αλλά, όπως φαίνεται, δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ. Τα μικρότερα του Haultin, τα Kolonel (επτά στιγμών), χυτεύ-

οποία χαράχθηκε από τον νεότερο Bartholomeus Voskens —, που εμφανίζεται στα δειγματολόγια του Marpa και όχι του Ploos van Amstel. Κάποια σύγχυση πρέπει να υπάρχει ως προς τις μήτρες του μεγέθους Augustij στην παρτίδα 57 και μερικά πατρότυπα που περιγράφονται ως Mediaan στην παρτίδα 58.

μένα όμως σε σώματα Brevier (οκτώ στιγμών), είχαν τόσα περίπου συμπλέγματα, όσα και τα μεγαλύτερα μεγέθη του, αλλά και αυτά δεν χρησιμοποιήθηκαν πολύ. Ωστόσο, τα δημοφιλή Brevier του Haultin είχαν περισσότερα συμπλέγματα από όλα σχεδόν τα ελληνικά στοιχεία του εμπορίου —η σειρά του Plantin περιλάμβανε 493 μήτρες— και οι τυπογράφοι χρησιμοποιούσαν με την σειρά τους τα συμπλέγματα με απλοχεριά.

Αυτή που φαίνεται πως ήταν η πρώτη συνειδητή προσπάθεια να μειωθεί ο αριθμός των συμπλεγμάτων, πιστεύω ότι δεν έχει προσεχθεί από εκείνους, οι οποίοι έγραψαν μέχρι σήμερα για το θέμα. Ο Nicolaes Briot χάραξε μια γραμματοσειρά Parel για τον Willem Jansz Blaeu. Ο Blaeu διεκδικούσε κάποιο βαθμό αποκλειστικότητας για την χρήση αυτών των στοιχείων και του επιτράπηκε να αφαιρέσει πενήντα guilders από την πληρωμή για την γραμματοσειρά στην χήρα του Briot, επειδή εκείνος έχει χυτεύσει τα στοιχεία και για άλλους πελάτες του. Ο Blaeu, όπως ανέφερα προηγουμένως, απέκτησε τις μήτρες και τα πατρότυπα γύρω στο 1627¹⁸ και είναι βεβαιωμένο ότι χρησιμοποίησε τα στοιχεία αυτά από το 1624 σε χωρία των βιβλίων του. Ακόμη, χυτεύμένα σε σώματα Kolonel, τα χρησιμοποίησε για την ωραία εκτύπωση του κειμένου της Καινής Διαθήκης, που εξέδωσε το 1633. Η γραμματοσειρά αυτή είναι βασισμένη προφανώς στου Granjon και αποτελεί εξαιρετική επίδειξη επιδεξιότητας στην χάραξη πατροτύπων. Το πεζό όμικρον έχει διάμετρο μικρότερη του ενός χιλιοστού του μέτρου. Περιέχει τριάντα περίπου συμπλέγματα μόνον, αλλά και αυτά τα λίγα ο Blaeu τα χρησιμοποιούσε με φειδώ. Τα πατρότυπα

και οι μήτρες πέρασαν στο χυτήριο του Voskens το 1677 και το 1780 στου Mappa, που πήρε μαζί του τουλάχιστον τις μήτρες, στην Αμερική, το 1789. Τα στοιχεία εμφανίζονται στο δειγματολόγιο των Binney και Ronaldson, το 1812.¹⁹ Ο Briot είχε χαράξει μια γραμματοσειρά Textura (γοτθική), το 1615 ή λίγο νωρίτερα, σε ακόμη μικρότερα σώματα Diamant (τεσσάρων περίπου στιγμών) για μικρογραφίες ολλανδικών Βίβλων, οι οποίες ήταν πολύ χρήσιμες σε μια χώρα Διαμαρτυρομένων, όπου οι άνθρωποι προτιμούσαν να διαβάζουν μόνοι τους τα ιερά κείμενα παρά να τους τα εξηγούν οι κληρικοί. Άλλα, ακόμη και τα στοιχεία του Briot ξεπεράστηκαν από τους χαράκτες πατροτύπων του 19ου αιώνα, οι οποίοι κατάφεραν να κόψουν στοιχεία των $2\frac{3}{4}$ αγγλο-αμερικανικών στιγμών (19η μ για είκοσι αράδες κειμένου). Ωστόσο, μέχρι τον 19ο αιώνα, η μόνη γραμματοσειρά του Briot ήταν εκείνη που χάραξε ο Jean Jannon για την ελληνική Καινή Διαθήκη, που εξέδωσε στο διάστημα 1628–1629. Δεν είναι τόσο καλή, όσο η εργασία του Briot (εδώ πρέπει να ληφθεί υπ' όψη πως η ανώτερη τυπογραφική ποιότητα και αραιότερη στοιχειοθεσία του Blaeu αναδεικνύουν πολύ τα στοιχεία του Briot), αλλά το μέγεθός τους είναι περίπου ίδιο και τα στοιχεία έχουν χυτευτεί σε ακόμη μικρότερα σώματα Sedanois (πέντε στιγμών). Διαβέτει, επίσης, πληρότητα συμπλεγμάτων.

Θα περίμενε ίσως κανείς πως η Καινή Διαθήκη του Blaeu θα είχε κάποια απήχηση,

19. Αφήνω την διεξοδική εξέταση των συμπλεγμάτων σ' εκείνους που γνωρίζουν την γλώσσα, αλλά εντόπισα τα ακόλουθα στα βιβλία του Blaeu και τα δειγματολόγια του Voskens: αι (2 σχέδια), αν (.), αυ, γαρ, γει, γεν, δε, ει (2 σχέδια), λλ, μετα, λλ, ος, ου, οῦ, παρα, πτ, ρα, ρι, σθ, σσ, ζ, σχ, τα, ται, τρ, υν. Υπάρχουν ακόμη οι συνηθισμένες εναλλακτικές μορφές μερικών γραμμάτων: β ζ, δ δ, ζ ζ, θ θ, π π, ρ ρ, σ σ, ζ ζ, τ τ και μάλλον φ φ, μολονότι δεν έχω συναντήσει το πρώτο από τα δύο.

18. M.M. Kleerkoper & W.P van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam, 1914–1916*, σελ. 39–41, 1156–1157, καθώς και Gemeentearchief Amsterdam, NA 591, fol. 694.

**Καρχηδόνι γάιου λαμπροί^ι
ικάτιζε Καρχηδόνιος. Μιθρί^ι
υπάτορχ, συναπήρεν εἰς τι^ι
ναικὸς, καὶ ἐτιμηθη διεφ^ι
ικαιοδοσίας, αὐτὸν δὲ οὐκ^ι
καὶ ἐπὶ τὸν βασιλέα. οὐ μ^ι
πεσὼν εἰς ἔχθρον αδικωτέρι**

Εικ. 6α. Τα ελληνικά στοιχεία μεγέθους Garmond του Granjon, που χρησιμοποιήθηκαν χωρίς συμπλέγματα για την εκτύπωση του *In Diogenem Lætitium Aegidii Menagii*, το οποίο εκδόθηκε από τον Hendrik Wetstein, το 1692. Ανατυπώνεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Αμστερνταμ: 2478 Λ 20, fol. 2e4v.

**Καρχηδόνι γάιου λαμπροί^ι
ικάτιζε Καρχηδόνιος. Μιθρί^ι
υπάτορχ, συναπήρεν εἰς τι^ι
ναικὸς, καὶ ἐτιμηθη διεφ^ι
ικαιοδοσίας, αὐτὸν δὲ οὐκ^ι
καὶ ἐπὶ τὸν βασιλέα. οὐ μ^ι
πεσὼν εἰς ἔχθρον αδικωτέρι**

Εικ. 6β. Το ίδιο βιβλίο σε διπλάσιο μέγεθος από το φυσικό.

15 Οὐ γὰρ ἐλάβετε πνεῦμα
δουλείας πάλιν εἰς φόβον, ἀλλ᾽
ἐλάβετε πνεῦμα οἰδεσίας, ἐν
ῷ κράξομεν, Αἴββῳ δ πατέρ.

16 Αὐτὸν τὸ πνεῦμα συμ-
μαρτυρεῖ τῷ πνεῦματι ἡμῶν
ὅτι ἐσμὲν τέκνα Θεοῦ.

* 17 Εἰ δὲ τέκνα, καὶ κλη-
ρονόμοι· τεληρογόνοι μὲν Θεοῦ,

Εικ. 7α. Η σειρά χωρίς συμπλέγματα μεγέθους Kolonel, πιθανώς χαραγμένη από τον Nikolaas Kis, η οποία χρησιμοποιήθηκε σε έκδοση της ελληνοολλανδικής Καινῆς Διαθήκης του Hendrik Wetstein, το 1698. Ανατυπώνεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Αμστερνταμ: οκ 80-464, fol. 2a1v.

15 Οὐ γὰρ ἐλάβετε πνεῦμα
δουλείας πάλιν εἰς φόβον, ἀλλ᾽
ἐλάβετε πνεῦμα οἰδεσίας, ἐν
ῷ κράξομεν, Αἴββῳ δ πατέρ.

16 Αὐτὸν τὸ πνεῦμα συμ-
μαρτυρεῖ τῷ πνεῦματι ἡμῶν
ὅτι ἐσμὲν τέκνα Θεοῦ.

* 17 Εἰ δὲ τέκνα, καὶ κλη-
ρονόμοι· τεληρογόνοι μὲν Θεοῦ,

Εικ. 7β. Το ίδιο βιβλίο σε μέγεθος διπλάσιο του φυσικού.

αλλά φαίνεται ότι χρειάστηκε να παρέλθει μισός αιώνας, πριν γίνει ένα άλλο σημαντικότερο βήμα προς την μείωση των συμπλεγμάτων. Οι Marcus Meibomius, Jan Leusden και Hendrik Wetstein έχουν δικαίως πιστωθεί για τέτοιου είδους προοδευτικά βήματα. Τόσο ο Meibomius και ο Leusden ως μελετητές και συγγραφείς, όσο και ο Wetstein ως εκδότης, χρησιμοποίησαν τα συνηθισμένα συμπλεγματικά ελληνικά στοιχεία του Granjon και του Haultin για πολλά χρόνια πριν επιφέρουν αλλαγές. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πότε ακριβώς άρχισε να τυπώνει τα βιβλία του ο ίδιος ο Wetstein, αλλά φαίνεται ότι κάποιος τυπογράφος εργαζόταν ταχτικά γι' αυτόν, περίπου από το 1685.²⁰

Ο A.F. Johnson έχει σημειώσει ότι τα δύο βιβλία του Meibomius, τα οποία εξέδωσε το 1688 ο Wetstein, πρέπει να είναι τα πρώτα που απέρριψαν τα συμπλέγματα, αλλά έχει επίσης πιθανολογήσει πολύ ορθά ότι πρέπει να στοιχειοθετήθηκαν με παλαιότερες γραμματοσειρές χωρίς τα συμπλέγματά τους.²¹ Στην πραγματικότητα, έχουν στοιχειοθετηθεί με τις σειρές Parangon, Mediaan και Garmond του Granjon, και με την Brevier του Haultin. Τα τρία μεσαία μεγέθη, συμπεριλαμβανομένων και των κυρίως κειμένων των βιβλίων, έχουν στοιχειοθετηθεί χωρίς συμπλέγματα, αλλά τα στοιχεία Parangon του Granjon και τα Brevier του

20. Εκτός από την ταχτική χρήση μιας ελληνικής σειράς και πολλών άλλων στοιχείων από το χυτήριο του Voskens, δάφορα βιβλία των Wetstein, από το 1685 (*Aphorismi Hippocrates*) και αργότερα, χρησιμοποιούν μια γραμματοσειρά όρθιων πεζών λατινικών μεγέθους Text, η οποία χαράχθηκε αρχικά στην Αγγλία. Βλ. John A. Lane, σ.π. (βλ. σημ. 6), σελ. 309. Ο Jan Janssonius την χρησιμοποίησε το 1646 (*Collegium Hesiodeum*) και ίσως να είναι ο μόνος Ολλανδός τυπογράφος που την χρησιμοποίησε μέχρι το 1666, όταν πουλήθηκε το τυπογραφείο και οι μήτρες του.

21. Talbot Baines Reed, *A History of the Old English Letter Foundries*, αναθεωρημένη έκδοση, επιμ. A.F. Johnson, London 1952, σελ. 224-225.

Haultin διατηρούν ακόμη τα συμπλέγματά τους στα βιβλία αυτά.

Το 1698, η οικογένεια των Wetstein χρησιμοποίησε το πρώτο και μικρότερο μέγεθος μιας νέας σειράς στοιχείων, που χαράχθηκε χωρίς συμπλέγματα, συγκεκριμένα για την εκτύπωση μιας ελληνικής και μια ελληνοολλανδικής *Kaiwnis Διαθήκης*, χρονολογημένες τον Μάρτιο του 1698,²² τις οποίες επιμελήθηκε ο Jan Leusden. Τουλάχιστον η δίγλωσση έκδοση πρέπει να προορίζόταν για ανθρώπους που δεν γνώριζαν καλά την ελληνική γλώσσα και η Εισαγωγή του Leusden ανέφερε ειδικά πως τα συμπλέγματα είχαν παραμεριστεί, επειδή έτειναν να δημιουργούν δυσκολίες στους άπειρους αναγνώστες. Τα σχέδια των γραμμάτων βήτα, ήτα, θήτα και φι φανερώνουν ότι πρότυπο της νέας σειράς ήταν οι χαρακτήρες του Granjon, πράγμα όχι απροσδόχητο, με δεδομένη την προηγούμενη χρήση τριών γραμματοσειρών του Granjon χωρίς τα συμπλέγματά τους. Ακόμη και τα κεφαλαία φαίνεται πιθανό πως είχαν την επίδραση της σειράς Garmond του Granjon, της οποίας τα κεφαλαία χρησιμοποιούνται για τις επικεφαλίδες αυτών των βιβλίων.

Εκτός από αυτά, στις *Kaiwnis Διαθήκες* του 1698 χρησιμοποιείται επίσης μια σειρά ελληνικών κεφαλαίων που ταφιάζουν με τα σχέδια των κεφαλαίων του κυρίως κειμένου, αλλά είναι κάπως μεγαλύτερα. Το 1711, οι χαρακτήρες αυτοί χρησιμοποιήθηκαν ως κεφαλαία για κείμενο στοιχειοθετημένο σε Brevier με τον ίδιο τρόπο, όπως τα Kolonet. Το 1699, οι Wetstein χρησιμοποίησαν τα Descendiaan (έντεκα στιγμών) μαζί με Mediaan, των οποίων τα πεζά ακολουθούν τον σχεδιασμό των άλλων, αλλά τα κεφαλαία

22. Στα προκαταρκτικά αναφέρεται μια ελληνολατινική έκδοση κι ένα Compendiolum (ίσως το *Compendium Graecum Novi Testamenti* του Leusden), και τα δύο στο ίδιο μέγεθος και με τα ίδια τυπογραφικά στοιχεία. Δεν έχω δει όμως αντίτυπα κανενός, του έτους 1698.

τους έχουν χαρακτηριστικές διαφορές. Τέλος, το 1725 χρησιμοποίησαν μια σειρά Gartmond, που ταίριαζε με τα δύο μικρότερα μεγέθη. Κατά πάσα πιθανότητα, οι χρονολογήσεις 1711 και 1725 θα μετατεθούν προς το παρελθόν εξαιτίας των στοιχείων που προκύπτουν από την ανάγνωση περισσότερων βιβλίων. Ωστόσο, οι Wetstein χρησιμοποιούσαν συμπλεγματικές ελληνικές γραμματοσειρές μέχρι και την δεκαετία του 1730.

Το 1735 και με την βοήθεια του χαράκτη πατροτύπων Joan Michael Fleischman, οι Wetstein άρχισαν να λειτουργούν ένα στοιχειοχυτήριο, το οποίο ανέλαβαν οι Izaak και Johannes Enschedé, το 1743. Τα ελληνικά Kolonel και Brevier του 1698 εμφανίζονται στο πρώτο δειγματολόγιο του χυτηρίου το 1740 και τα επόμενα χρόνια παρουσιάζονται άλλα πέντε μεγέθη, το τελευταίο σ' ένα δειγματολόγιο του Enschedé του 1743. Ενα εισαγωγικό κείμενο του δειγματολογικού βιβλίου τους του 1744 αναφέρεται στην ιστορία αυτών των επτά γραμματοσειρών:

Τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που εκτίθενται σ' αυτό το δειγματολόγιο, αποτελούσαν για πολλά χρόνια αποκλειστική ιδιοκτησία της οικογένειας Wetstein, η οποία τα είχε χαράξει, πληρώνοντας η ίδια ένα μέρος των εξόδων. Πρόσφερε στον κόσμο των μελετητών διάφορα ελληνικά έργα μ' αυτά τα στοιχεία και ένας καθηγητής του ολλανδικού Πανεπιστημίου του Leiden μας δήλωσε πως ήταν πολύ όμορφα, αλλά αργότερα βελτιώθηκαν ακόμη περισσότερο και έγιναν κομφότερα από τον J.M. Fleischman, ο οποίος μνημονεύθηκε στα προηγούμενα.

Τα κεφαλαία των Augustijn και των Descendiaan αποτελούν, σίγουρα, δουλειά του Fleischman, ενώ τα πεζά των δύο μεγεθών έχουν λεπτότερες κοντυλιές απ' ό,τι τα άλλα. Τα Augustijn, ειδικά, είναι γραμμα-

τοσειρά του ιδίου μεγέθους οφθαλμού με τα στοιχεία Text (δεκαεπτά στιγμών) και ένα μεγάλο μέρος των πεζών της πρέπει να ήταν αποτέλεσμα μεταποίησης των πατροτύπων των Text. Αν τα Descendiaan είναι τροποποιημένη μορφή αυτών που χρησιμοποίησαν οι Wetstein το 1699, η τροποποίησή τους πρέπει να ήταν τόσο ουσιαστική, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν νέα γραμματοσειρά. Οι Wetstein είναι γνωστό ότι πολύ νωρίς δεν χρησιμοποιούσαν τα Text ή τα Augustijen και ποτέ τα Mediaan, αλλά δεν έχει γίνει ακόμη διεξοδική μελέτη των γραμματοσειρών των εκδόσεών τους.

Τα Mediaan ταιριάζουν με τα μόνα ελληνικά στοιχεία που παρουσιάζονται στο δειγματολόγιο του χαράκτη Nikolaas Kis, το οποίο εκδόθηκε στο Αμστερνταμ το 1688, ώστε φαίνεται πως είναι η πρώτη νέα γραμματοσειρά που αποτελεί αναβίωση του μη συμπλεγματικού σχεδιασμού. Το γεγονός ότι δεν είναι γνωστή άλλη χρήση της πριν καταλήξει στο χυτήριο του Enschedé μισόν αιώνα αργότερα, θα μπορούσε να σημαίνει πως ο Kis δεν ήταν ολοκλήρωσε πότε. Τα πατρότυπα όμως και οι μήτρες που πούλησε στην Ιταλία το 1688–1689 — μαζί με μια ελληνική σειρά απροσδιόριστου μεγέθους²³ — εξετάστηκαν το 1699 και διαπιστώθηκε η πληρότητά τους. Δυστυχώς, τα γνωστά δειγματολόγια με γραμματοσειρές Text και Mediaan παρουσιάζουν πολύ λίγα από τα κεφαλαία τους, ώστε, χωρίς μια συνοπτική εικόνα της γραμματοσειράς που χυτεύτηκε από τις μήτρες, οι οποίες υπάρχουν στο χυτήριο Enschedé, είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα αν αντιστοιχούν στον σχεδιασμό των τριών μικρότερων μεγεθών. Ο Kis είναι γνωστό ότι είχε δοσοληψίες με τον Jan Leusden, τον εκδότη των *Kaiwnān Diathēkān* του 1698,

23. Για αναφορές σ' αυτά και άλλα έγγραφα που αφορούν τον Kis και τα ελληνικά τυπο-

ώστε οι περιστασιακές ενδείξεις στηρίζουν την άποψη ότι υπήρξε ο χαράκτης τουλάχιστον των τριών μικρότερων γραμματοσειρών εκτός από εκείνες που περιλαμβάνονται στο δειγματολόγιο του. Ο Kis όμως έφυγε από την Ολλανδία το διάστημα 1689–1690. Επομένως, αν οι Wetstein του είχαν παραγγείλει αυτά τα τυπογραφικά στοιχεία, είναι παράλογο που έκαναν οκτώ χρόνια να χρησιμοποιήσουν για πρώτη φορά έστω και το πρώτο τους μέγεθος. Ισως ο Kis να χάραξε αυτές τις σειρές, αλλά να προμήθευσε μόνο τα πατρότυπα ή και τις μήτρες (χωρίς την τελική επεξεργασία καθορισμού του μεγέθους των στοιχείων) για ορισμένες τουλάχιστον σειρές ή ακόμη να άφησε ατέλειωτες μερικές από αυτές.

Τα Descendiaan, προσαρμοσμένα σε σώμα Mediaan, τα οποία χρησιμοποίησαν οι Wetstein το 1699 και για τα οποία μπορεί να μην είχαν στην διάθεσή τους τις μήτρες, είναι ασφαλώς τα ίδια Mediaan και Descendiaan —μια σειρά μητρών, χυτευμένη σε δύο διαφορετικά μεγέθη σώματος— που βλέπουμε σε αποσπάσματα ενός δειγματολογίου του στοιχειοχύτη και χαράκτη Jan Adolff Schmid, το οποίο εκδόθηκε κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ 1695 και 1697. Σε αποσπάσματα ενός άλλου δειγματολογίου, που μάλλον κυκλοφόρησε μεταξύ 1689 και 1694, ο Schmid δείχνει τα Text και Augustijn του ίδιου σχεδιασμού, που ίσως να τα προμήθευσε σ' ένα τυπογραφείο της Μόσχας. Τα πεζά των στοιχείων του Schmid και του Enschedé μοιάζουν πάρα πολύ και κάποια στοιχεία σε μερικά μεγέθη

μπορεί να προέρχονται από τα ίδια πατρότυπα, αφού ο Schmid διέθετε πατρότυπα μόνο για ένα μέγεθος.²⁴ Ο Johannes Rolu, ένας στοιχειοχύτης και χαράκτης που απέκτησε τα πατρότυπα και τις μήτρες του Schmid από την χήρα του το 1697, παρουσιάζει τα τυπογραφικά στοιχεία του Schmid στο δικό του δειγματολόγιο μαζί με μια σειρά Brevier. Ισως ο Schmid να τα άφησε ατέλειωτα. Η σχέση των ελληνικών χαρακτήρων του Enschedé, και του Schmid, καθώς και μια ασφαλής απόδοση των τυπογραφικών στοιχείων του Enschedé, που δεν περιλαμβάνονται στο δειγματολόγιο του Kis, πρέπει να περιμένουν να πραγματοποιηθούν.

24. Από το 1694 έως το 1695, ο Schmid χάραξε κυριλλικά τυπογραφικά στοιχεία για το Oxford University Press υπό την καθοδήγηση του H.W. Ludolf. Δεκαέξι αποσπάσματα, ανατυπωμένα στο *Type specimen facsimiles*, τόμ. 1, επιμ. John Dreyfus, London 1963, αρ. 14, μπορεί να σταλθήκαν στην Οξφόρδη από τον Schmid. Τα τέσσερα από αυτά προέρχονται από τα δειγματολόγια άλλων στοιχειοχυτηρίων, αλλά τα υπόλοιπα δώδεκα πρέπει να ανήκαν σε δειγματολόγια του δικού του χυτηρίου. Προέρχονται από δύο τουλάχιστον διαφορετικά δειγματολόγια: Το χαρτί των αποσπασμάτων 393, 396, 397, 400, 405 και 419 έχει κάθετες αλυσιδωτές γραμμώσεις και το 393 δείχνει μέρος της υδατογραφίας ενός θυρεού του Αμστερνταμ. Τα αποσπάσματα 399, 403, 404, 406, 408 και 409 έχουν οριζόντιες αλυσιδωτές γραμμώσεις και το 408 δείχνει τμήμα της υδατογραφίας ενός κέρατος και μιας ασπίδας (παρόμοιας σε γενικές γραμμές μ' αυτήν του Heawood 2667–2701). Αν η δεύτερη ομάδα προέρχεται από ένα μοναδικό δειγματολόγιο, πρέπει να χρονολογείται από την περίοδο μεταξύ Μαρτίου του 1695 —γύρω στην εποχή που ο Schmid συμπλήρωσε τα κυριλλικά στο απόσπασμα 408— και του θανάτου του Schmid, τον Μάιο του 1697. Τα άλλα αποσπάσματα μπορεί να είναι παλαιότερα και, στις 25 Νοεμβρίου 1694, πριν η Οξφόρδη παραγγείλει τα κυριλλικά, ο Ludolf έστειλε εκεί ένα δείγμα «των ελληνικών και λατινικών τυπογραφικών στοιχείων, που κατασκεύασε (ο Schmid) για την Μόσχα». Ο Ludolf είχε παραμείνει στην Μόσχα από τον Ιανουάριο του 1693 έως τον Ιούνιο του 1694. Ισως μια έρευνα των βιβλίων που τυπώθηκαν στην Μόσχα, και των εγγράφων που αφορούν την μοσχοβίτικη τυπογραφία —πιθανώς το κρατικό τυπογραφείο— να μπορούσαν να προσφέρουν περισσότερες σχετικές πληροφορίες. Τα μεγέθη των

γραφικά του στοιχεία, βλ. John A. Lane, "The types of Nicholas Kis," *Journal of the Printing Historical Society*, αρ. 18 (1984), σελ. 47–75. Εκτότεν είχα την ευκαιρία να δώ περισσότερα βιβλία των Wetstein και έχω διορθώσει ανάλογα τις διατιστώσεις, καθώς και τους χρονικούς προσδιορισμούς των πρωτότερων χρήσεων μερικών τυπογραφικών στοιχείων, τους οποίους έχω μετακινήσει προς παλαιότερες χρονολογίες.

ποιηθεί μια διεξοδική μελέτη των πατροτύπων και των μητρώων που σώζονται στο χυτήριο του Enschedé, καθώς και των μητρώων για τα στοιχεία Schmid/Rolu, που βρίσκονται στο στοιχειοχυτήριο του Stephenson Blake στο Sheffield.²⁵

Αν και είναι ολοφάνερο ότι τα πρώτα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που επέστρεψαν στον μη συμπλεγματικό σχεδιασμό χαράχθηκαν στο Αμστερνταμ, κατά πάσα πιθανότητα από τον Kis και τον Schmid, και ίσως και από τον Rolu, πολλά βιβλία τυπώθηκαν σε άλλες χώρες με μια τουλάχιστον σειρά ολλανδικής προέλευσης πριν από την Καινή Διαθήκη του Leusden του 1698. Το παλαιότερο βιβλίο που έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα, είναι μια ελληνική και λατινική έκδοση των μύθων του Bidpai, το οποίο εκδόθηκε με τα ελληνικά στοιχεία Text του δειγματολογίου του Schmid και κυκλοφόρησε από τον Ulrich Liebpert στο Βερολίνο, το 1697. Ο Liebpert είναι επίσης γνωστός ως ο πρώτος τυπογράφος που αξιοποίησε τα όρθια πεζά λατινικά και τα ιταλικά του Kis στην Γερμανία, το 1694. Η

μητρών στην απογραφή του εξοπλισμού που απέκτησε ο Rolu από τον Schmid φαίνεται πως έχουν ανακατευτεί και έτσι είναι δύσκολο να γνωρίζουμε αν τα ελληνικά πατρότυπα αντιστοιχούσαν στο μέγεθος Augustijν ή στο Mediaan/Descendiaan των δειγμάτων του Schmid και του Rolu. Για πληροφοριακά στοιχεία και έγγραφα που αφορούν τον Ludolf, βλ., J.S.G. Simmons, "H.W. Ludolf and the printing of his *Grammatica Russica* at Oxford in 1696," *Oxford Slavonic Papers*, τόμ. 1 (1950), σελ. 104-129.

25. Το 1997 το Type Museum του Λονδίνου αγόρασε την συλλογή Stephenson Blake. Κατά την τελευταία μου επίσκεψη στο στοιχειοχυτήριο βρήκα μήτρες ελληνικών στοιχείων, μεγέθους Augustijν και Brevier, που μοιάζουν να είναι από το δειγματολόγιο των Schmid/Rolu και γι' αυτό προσθέτω αυτή την πληροφορία στον πίνακα της σελίδας 139. Οι μήτρες αυτές σώζονται μαζί με άλλο υλικό του στοιχειοχυτηρίου του Joseph Jackson, ο οποίος αναμφίβολα τις αγόρασε κατά την εκποίηση του James, το 1782. Βρήκα, επίσης, μήτρες των πέντε πρώτων μεγεθών ελληνικών, από πατρότυπα πιθανώς χαραγμένα από τον ίδιο τον Jackson, γύρω στα 1770.

Εισαγωγή του Leusden στην ελληνική και ολλανδική Καινή Διαθήκη του, τού 1698, αναφέρει μια πρόσφατη ελληνική Καινή Διαθήκη που είχε τυπωθεί από τον (Johann Georg) Lipper στο Lünenberg. Πρόκειται μάλλον γι' αυτήν που δημοσίευσε ο Lipper το 1691, αλλά δεν μου δόθηκε ποτέ η ευκαιρία να την δω ο ίδιος. Αυτά και η πιθανή χρησιμοποίηση των στοιχείων του Schmid στην Μόσχα γύρω στο 1694 υπολείπονται για να ερευνηθούν στο μέλλον.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΛΛΑΝΔΙΑ ΣΤΗΝ Μ. ΒΡΕΤΑΝΝΙΑ

Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια για να υιοθετηθούν σε ολόκληρο τον κόσμο τα μη συμπλεγματικά ελληνικά. Άλλα είναι λίγα τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία που χαράχθηκαν μετά το 1700 και περιλαμβάνουν τους μεγάλους αριθμούς συμπλεγμάτων, οι οποίοι θεωρούνταν κανονικοί τον καιρό του Granjon και του Haultin. Παρά όλα αυτά, ακόμη και το 1764 και το 1765, ο Fleischman πρόσθετε συμπλέγματα σε δύο μεγέθη μη συμπλεγματικών γραμματοσειρών του Enschedé και την ίδια εποχή ο Fournier χάραξε συμπλεγματικά ελληνικά στοιχεία, μολονότι ομολογούσε κάποια επιφροή από τα στοιχεία του Leusden.²⁶ Στην Αγγλία, ο William Caslon και ο γιος του έκοψαν συμπλεγματικούς ελληνικούς χαρακτήρες στις δεκαετίες του 1730 και 1740. Τα τρία μικρότερα μεγέθη είχαν λιγότερα συμπλέγματα απ' ό,τι τα μεγαλύτερα, αλλά φαίνεται πως μόνον τα Small Pica, που χαράχθηκαν δέκα ή είκοσι χρόνια μετά τα άλλα, τα είχαν απορρίψει τελείως πλέον. Το στοιχειοχυτήριο Fry αγόρασε δύο από τις μη συμπλεγματικές γραμματοσειρές του Schmid κατά την πώληση του εξοπλισμού του στοιχειοχυτηρίου James το 1782 και πολύ σύντομα μετά από αυτό προχώρησε

26. *Fournier on typefoundry*, μετάφραση του Harry Carter, London 1930, σελ. 229.

στην χάραξη άλλων μεγεθών, για να εναρμονίζονται μ' αυτές.

Το στοιχειοχυτήριο του Alexander Wilson στην Γλασκώβη διαδραμάτισε μεγαλύτερο ρόλο στην εξέλιξη του σχεδιασμού των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων. Ο Wilson σύνεργαζόταν στενά με τους τυπογράφους Robert και Andrew Foulis, που είχαν επηρεαστεί από την ολλανδική τυπογραφία. Σύμφωνα με τον γιο του, θεμελίωσε τις πιο πρώιμες ελληνικές σειρές, τις οποίες χάραξε στην δεκαετία του 1740 στα σχέδια του Garamont. Καμιά όμως από αυτές δεν περιείχε περισσότερα από δεκαοκτώ συμπλέγματα και μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως είχαν υποστεί την επίδραση των ολλανδικών προκατόχων τους. Τα επόμενα στοιχεία του Wilson εμφανίστηκαν το 1751 και αναθεωρήθηκαν ουσιαστικά για την έκδοση του Ομήρου από τους αδελφούς Foulis, το 1756. Το ίδιο το χυτήριο ονόμασε αυτά τα στοιχεία Homer Greek.²⁷ Μολονότι μαρτυρούν ακόμη την επίδραση του Garamont — και του Granjon επίσης — είναι αισθητά εκσυγχρονισμένα και πολύ κομψά. Ο Wilson ασφαλώς δεν αντιπαθούσε τα παλαιότερα σχέδια, αφού προμηθεύτηκε μήτρες για τα Garmond, τα οποία παρουσίαζε το χυτήριο στα δειγματολόγια του από το 1783 έως το 1833, τουλάχιστον.²⁸ Με τα

27. Για τον Wilson και τις σχέσεις του με τους R. & A. Foulis, βλ. Philip Gaskell, *A bibliography of the Foulis Press*, London 1964, και το άρθρο του "The early work of the Foulis Press and the Wilson Foundry," *The Library*, τόμ. 7 (1952), σελ. 77–110 και 149–177. Ο κατάλογος των τυπογραφικών στοιχείων του Wilson στον John Bowman, *Greek printing types in Britain in the nineteenth century*, Oxford 1992, περιλαμβάνει εκείνα από τα μεταγενέστερα δειγματολόγια του στοιχειοχυτηρίου, τα οποία δεν καλύπτει ο Gaskell.

28. John Bowman, σ.π. (βλ. σημ. 26). Ισως ο Wilson να απέκτησε αυτές τις μήτρες κατά την

όρθια πεζά λατινικά στοιχεία τους, τόσο ο Alexander Wilson, όσο και ο John Baskerville, άρχιζαν να απομακρύνονται σιγά-σιγά από τα συντηρητικά πρότυπα του Caslon, και τα στοιχεία Homer Greek του Wilson κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση.

Αυτά ήταν μερικά μόνον από τα πρώτα βήματα για τον επερχόμενο νέο προσανατολισμό του σχεδιασμού των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων. Οι δεκαετίες που επακολούθησαν, είδαν πειραματικά σχέδια ελληνικών από τον John Baskerville, ίσως τον Joseph Jackson, που τα ελληνικά του δεν έχουν ακόμη μελετηθεί, τον William Martin και, τελικά, τον Richard Austin κάτω από την καθοδήγηση του Richard Porson, για να μην αναφέρουμε τους ανακαινιστές της ηπειρωτικής Ευρώπης, όπως τον Bodoni και τον Didot.²⁹ Οπως υποστήριξε ο Scholderer το 1927, τα πενήντα χρόνια μετά την εμφάνιση των Homer Greek του Wilson επέφεραν πραγματικά πολύ πιο ριζοσπαστικές αλλαγές στα σχέδια των ελληνικών γραμμάτων από αυτές που έγιναν στα διακόσια χρόνια που είχαν προηγηθεί. Ωστόσο, οι ρόλοι που διαδραμάτισαν οι Haultin και Granjon στην Γαλλία και ο Briot και οι χαράκτες των μη συμπλεγματικών τυπογραφικών στοιχείων ολλανδικής κοπής της δεκαετίας του 1690, είναι ουσιώδεις για την κατανόηση της εποχής τους και των χαρακτήρων των χρόνων που ακολούθησαν. Ελπίζω, λοιπόν, ότι κατάφερα, ως ένα βαθμό, να φέρω στο φως αυτές τις ζοφερές εποχές.

πώληση του εξοπλισμού του στοιχειοχυτηρίου James το 1782, αλλά, αν είναι έτσι, πρέπει να πρόκειται γι' αυτές που περιλαμβάνονταν στην παρτίδα 53 και τα στοιχεία τους δεν παρουσιάζονταν στο δειγματολόγιο.

29. James Mosley, "Porson's Greek types," *Penrose Annual*, τόμ. 54 (1960), σελ. 36–40.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τα ελληνικά τυπογραφικά στοιχεία των Garamont, Haultin και Granjon, και τα παλαιότερα μη συμπλεγματικά ελληνικά γύρω στα 1688-1700

Οι παρακάτω πίνακες καταγράφουν τα Greco-Roman types του Claude Garamont και τα αντίγραφα που χάραξε ο Pierre Haultin και ο Robert Granjon. Επειδή στην Ολλανδία χρησιμοποιούνταν ευρύτατα τα στοιχεία του Haultin και του Granjon, παραθέτω τα ολλανδικά ονόματα για τα μεγέθη τους, που προέρχονται από τα γαλλικά, παραλείποντας τις ολλανδικές ονομασίες που βασίζονται άμεσα στις αντίστοιχές τους γαλλικές. Ο Plantin χρησιμοποιούσε ένα μείγμα γαλλικών και ολλανδικών ονομάτων.

Οι πρωιμότερες χρήσεις των Greco-Roman types του Garamont από τον Robert Estienne έχουν καταγραφεί στο έργο του Robert Proctor, "The French Royal Greek Types," *Bibliographical Essays*, 1905. Πολλές πηγές ισχυρίζονται ότι το μέγεθος Gros Romain των στοιχείων του Garamont (ή τουλάχιστον τα κεφαλαία τους) χρησιμοποιήθηκαν το 1543. Δεν έχω δει τα σχετικά βιβλία, αλλά η

εικονογράφηση στην Annie Parent, "Les Grands du Roi," *L'art du livre à l'Imprimerie Nationale*, Paris 1973, παρουσιάζει μια σειρά σαφώς παλαιότερη. Για τις πρωιμότερες χρήσεις των στοιχείων των Haultin και Granjon από τον Christoffel Plantin και για τις σωζόμενες μήτρες του Plantin, βλ. *Inventory of the Plantin-Moretus Museum Punches and Matrices*, Antwerp (για περιορισμένη κυκλοφορία) 1960, *Type Specimen Facsimiles*, τόμ. 2, London & Toronto 1972, καθώς και τις πηγές που αναφέρονται στο τελευταίο. Τα στοιχεία που σώζονται στο Oxford University Press, στο Enschedé και στην συλλογή Norstedt του Nordiska Museet της Στοκχόλμης, παρουσιάζονται και συζητούνται στο έργο του Stanley Morison, *John Fell*, Oxford 1967, στον Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands*, έκδοση αναθεωρημένη από τον Harry Carter, Haarlem 1978, καθώς και στον Christian Axel-Nilsson, *Type Studies*, Stockholm 1983.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ CLAUDE GARAMONT 1540-1550

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΠΡΩΤΕΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ
Gros Paragon (150 mm)	Paris: Robert Estienne, 1550	Imprimerie Nationale 20 pt Didot (M, P)
Gros Romain (118 mm)	Paris: Robert Estienne, 1544	Imprimerie Nationale 16 pt Didot (M, P)
Cicero (82 mm)	Paris: Robert Estienne, 1546	Imprimerie Nationale 9 pt Didot (M, P)

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ PIERRE HAULTIN ca 1549–1580

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΠΡΩΤΕΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ	ΣΧΟΛΙΑ
Gros Romain/ Text (~118 mm) αργότερα και Augustijn	Πεζά: Petrus Martinius, <i>Grammatica Hebræa</i> , Παρίσιο, Martin-le-Jeune 1580	Oxford University Press Great Primer (316 M)	Πολλές διαφορετικές εκδοχές· ίσως ο Haultin να μην ολοκλήρωσε την γραμματοσειρά.
St. Augustin (~92 mm)	Antwerp: Plantin 1564	MPM MA 32–33 (297 M)	Ο Plantin απέκτησε μήτρες προ του 1561.
Philosophie/ Descendiaan (75 mm) και Cicero/ Mediaan (84 mm)	Paris: Haultin 1549	MPM MA 142–143 (411 M)	Σειρά σε χοήση με μικρότερη άτρακτο. Αργότερα, πιο συχνά (84 mm) σε μεγαλύτερη.
Petit Texte/ Brevier (54 mm)	Antwerp: Plantin 1568	MPM MA 59–60 (493 M) Enschedé ap. 584 (~528 M) και Stephenson Blake (453 M)	Συχνά αποδίδεται στον Garamont. Ο Plantin απέκτησε μήτρες μεταξύ 1563 και 1566.
Mignonne σε Petit Texte/ Kolonel σε Brevier (54 mm)	Antwerp: Plantin 1564 *	MPM MA 140–141 (295 M)	Ο Plantin απέκτησε μήτρες μεταξύ 1561 και 1563. Σειρά πολύ ¹ μικρότερη από την πιο κοινή Brevier και ίσως χυτευμένη σε σώμα μεγέθους Kolonel (48 mm) χωρίς προεξοχή.

* Από τα βιβλία του Plantin, που χρησιμοποιούν αυτά τα τυπογραφικά στοιχεία, έχω δει μόνον των H. Joliffus και R. Jonson, *Responsio*, 1564, όπου χρησιμοποιούνται δέκα περίπου λέξεις (fol. 2v8v), αλλά μοιάζουν να ταιριάζουν με στοιχεία που χρησιμοποιούνται πολύ περισσότερο στην Καινή Διαθήκη του Robert Estienne, 1568.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ROBERT GRANJON ca 1560–1575

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΠΡΩΤΕΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ	ΣΧΟΛΙΑ
[Petit] Paragon (~132)	Antwerp: Plantin 1565	MPM MA 16–17 (236 M), Oxford University Press Double Pica (~234 M)	Χαράχθηκε για τον Plantin το 1565. μετά τα Gros Paragon του Garamont.*
St. Augustin (~97 mm)	Gorscius, <i>Commentarii artis rhetoricare</i> , Leipzig 1563	Oxford University Press English (394 M) και Norstedt NS 5, 11–15 (~200 M)	
Cicero/ Mediaan (~82 mm)	<1589 **		
Petit Romain/ Garmond (~70 mm). επίσης, μερικές φορές και σε Descendiaan ή ακόμα και σε Mediaan	Antwerp: Plantin 1560	MPM MA 51–52 (368 M) και Enschedé αρ. 590 (~370 M) και αρ. 1536 (M). Oxford University Press Long Primer (349 M)	
Jolie, (προορισμένα για ~43 mm)	Προφανώς δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ.	MPM MA 94–95 (230 M), ST 49 (123 P)	Τα πεζά χαράχθηκαν για τον Plantin το 1574–1575 (Τα κεφαλαία ενωρίτερα).

* "Les Poinssons du gros grec a la faceon de celuy du Roy de France," σε σώματα μεγέθους Paragon (το συμφωνητικό της χάραξης αναφέρεται στο *Type specimen Facsimiles*, τόμ. 2, London & Toronto 1973, δειγματολόγιο 16, στοιχεία 11). Ο Granjon υπέγραψε το συμφωνητικό στις 3 Φεβρουαρίου 1565 και τελείωσε 200 πατρότυπα μέχρι τις 29 Ιουνίου 1565. Βλ., επίσης, Stanley Morison, *John Fell*, Oxford 1967, σελ. 99.

** Επειδή αυτά τα τυπογραφικά στοιχεία δεν περιλαμβάνονταν στις συλλογές που έχουν μελετηθεί διεξοδικά, δεν έχουν τοποθετηθεί σε τόσο μακρινές χρονολογίες, όσο τα άλλα. Ο Le Bé απέδωσε τις μήτρες του μεγέθους Cicero στον Granjon και μια έρευνα της γαλλικής τυπογραφίας χωρίς αμφιβολία θα φέρει στο φως παραδείγματα χρήσης τους πριν από τον θάνατο του Granjon, το 1589.

Στους πίνακες τυπογραφικών στοιχείων από τα στοιχειοχυτήρια του Wetstein και του Enschedé, που ακολουθούν, καθώς και από τον χαράκτη πατροτύπων και στοιχειοχύτη Jan Adolff Schmid, αναφέρω τα μεγέθη

των στοιχείων που σημειώνονται στα ίδια τα δειγματολόγια, εκσυγχρονίζοντας την ορθογραφία, η οποία ποικίλλει από δειγματολόγιο σε δειγματολόγιο. Το συνολικό διάστιχο είκοσι αράδων, που ακολουθεί τις

ονομασίες προέρχεται γενικά από την πρωιμότερη γνωστή χρήση και είναι δυνατό να είναι διαφορετικό σε άλλα δειγματολόγια ή βιβλία. Οι ελληνικές γραμματοσειρές μεγέθους Text και Augustijn του Enschedé είναι, στην πραγματικότητα, ισομεγέθεις ως προς τον οφθαλμό τους, όπως είναι και η Mediaan του ίδιου με την Augustijn του Schmid. Κατά τα άλλα, το μέγεθος του οφθαλμού ενός μεγέθους δεν μεταβάλλεται. Τα κεφαλαία των στοιχείων Schmid/Rolu δεν προέρχονται από κοινά πατρότυπα με τα στοιχεία του Enschedé, με μόνη πιθανή εξαίρεση μερικών γραμμάτων του μεγέθους Brevier του Rolu. Οι διαστάσεις των πεζών

είναι δυσκολότερο να κριθούν και, συνεπώς, η σχέση μεταξύ αυτών των δύο ομάδων στοιχείων θα παραμείνει αβέβαιη, ωσότου εξεταστούν τα σωζόμενα πατρότυπα και οι μήτρες, και συγκεντρωθούν πλήρη αλφάβητα τυπογραφικών στοιχείων — τυπωμένων από στοιχεία χυτευμένα σε σωζόμενες μήτρες ή και συγκεντρωμένα από φωτογράφιση ή ηλεκτρονική φηφιοποίηση των τυπωμένων βιβλίων. Οι προσδιορισμοί της εποχής των πρωιμότερων χρήσεων για μερικά απ' αυτά τα στοιχεία είναι πιθανό να μετατεθούν προς παλαιότερες χρονολογίες ως αποτέλεσμα μελλοντικών ερευνών.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΑ ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ J.A. SCHMID KAI J. ROLU, ca 1689–1704

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΠΡΩΤΕΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ	ΣΧΟΛΙΑ
Text (117 mm)	Δειγματολόγιο του Schmid [1689–1694;] και 1697 Liebpert Bidpai	Stephenson Blake (189 M, 8 P)*	
Augustijn (92 mm)	Δειγματολόγιο του Schmid [1689–1694;]		172 μήτρες στην πώληση του Schmid James, 1782, είδος 40 (παρτίδα 47), άγνωστος αγοραστής.
Mediaan (79 mm) και Descendiaan (70 mm)	Δειγματολόγιο του Schmid [1695–1697;] και 1699 Wetstein Gregorius	Stephenson Blake (134 M)	Στοιχεία χυτευμένα σε δύο διαφορετικά μεγέθη ατράκτων από μια σειρά μητρών.
Brevier (53 mm)	[1697–1704] Δειγματολόγιο του Rolu		143 μήτρες στην πώληση του James, 1782, είδος 46 (παρτίδα 56), άγνωστος αγοραστής.

* Τα πατρότυπα που σώζονται αντιστοιχούν σε μεταγενέστερα εναλλακτικά τυπογραφικά στοιχεία που μάλλον προστέθηκαν από το στοιχειοχυτήριο Fry. Τα στοιχεία μερικών από αυτά εμφανίζονται σε μια συνοπτική παρουσίαση της γραμματοσειράς στον Edmund Fry, *Pantographia*, London 1799, σελ. 134.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟ ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΟΓΙΟ
ΤΟΥ 1744 ΤΩΝ IZAAK ΚΑΙ JOHANNES ENSCHEDÉ*

ΜΕΓΕΘΟΣ	ΠΡΩΤΕΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΕΣ ΜΗΤΡΕΣ**	ΣΧΟΛΙΑ
Text (113 mm)	1741 Δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 605 (179 M, 119 P)	
Augustijn (93 mm)	[1742/1743] δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 604 (290 M)	Μέγεθος γραμματοσειράς, όπως του Text. Τα περισσότερα πεζά ίσως από νέα επεξεργασία των πατροτύπων για τα Text.
Mediaan (83 mm)	[1688;] δειγματολόγιο Kis· Οκτώβριος 1743 δειγματολόγιο Enschedé	Enschedé αρ. 600 (214 M)	Μάλλον τα στοιχεία, των οποίων ο Kis πούλησε πατρότυπα και μήτρες σε τυπογραφείο της Φλωρεντίας το 1688/1689.†
Descendiaan (69 mm)	[1742/1743] δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 596 (292 M, 162 P)	Η εργασία του Fleischman στα στοιχεία αυτά καταγράφηκε το 1742.‡ Πρόσθεσε συμπλέγματα το 1765.
Garmond (65 mm)	1725 <i>Old Testament</i> και [1742/1743] δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 591 (212 M)	
Brevier (57 mm)	Κεφαλαία: 1698 Wetstein <i>New Test.</i> , πεζά: 1711, Wetstein, <i>New Test.</i> και 1740 δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 586 (293 M, 74 P)	
Kolonel (46 mm)	1698 Wetstein <i>New Test.</i> και 1740, δειγματολόγιο Wetstein	Enschedé αρ. 582 (179 M, 86 P)	

* Ο Nikolaas Kis χάραξε το μέγεθος στοιχείων Mediaan. Δελεάζει η ιδέα να του αποδώσει κανείς και τα μεγέθη Text, Garmond, Brevier και Kolonel. Τα κεφαλαία των μεγεθών Augustijn και Descendiaan έχουν σαφώς χαραχθεί από το χέρι του Joan Michael Fleischman, ο οποίος πιθανώς επεξεργάστηκε παλαιά πατρότυπα, για να κατασκευάσει τα πεζά τους.

** Οι αριθμοί των πατροτύπων και των μητρών βασίζονται σε μια απογραφή του τέλους του αιώνα μας (ο Gonne Flipse μου διέθεσε φωτοαντίγραφα των σχετικών σελίδων). Οι αριθμοί των μητρών έχουν αλλοιωθεί σε μερικές περιπτώσεις και είναι δυσανάγνωστοι.

† Η εργασία του Fleischman στα στοιχεία καταγράφεται το 1740. Προσθέτει συμπλέγματα το 1764.

‡ Αν αυτά τα τυπογραφικά στοιχεία προέρχονται κατά ένα μέρος από τα πατρότυπα των μεγεθών Mediaan/Descendiaan του δειγματολογίου του Schmid, ο Fleischman τα επεξεργάστηκε εκ νέου σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα στοιχεία αυτά να μπορούν να θεωρηθούν και νόριγια. Είναι πιθανό όμως οι Wetstein να μη διέθεταν ποτέ πατρότυπα ή μήτρες για τα στοιχεία του Schmid.